3

GYÖRFFY GYÖRGY

A magyarság keleti elemei

Gondolat · Budapest, 1990

A KIPCSAKI KUN TÁRSADALOM A CODEX CUMANICUS ALAPJÁN

(1951)

A kunok a XI. század közepén tűntek fel Európában a nomád népek steppeországútján. 1055-ben elérték az orosz fejedelemségek határait, 1068-ban Csernyigov környékén, 1071-ben a kijevi fejedelemség délnyugati határszéleinél harcoltak, 1078-ban pedig már Drinápolyt ostromolták. A XI. század végére elérték az Al-Duna vonalát, s ettől kezdve uralmuk alatt tartották az Uráltól az Al-Dunáig húzódó steppe jelentékeny részét.[1]

E hatalmas területet lakó nép sokféle név alatt szerepel a forrásokban. *Qypčaq*-féle néven említik a mohamedán és kínai források, továbbá a Mongolok Titkos Története és Willelmus Rubruk, *kun* néven a magyarok; a többi népek pedig az alábbi 'fakó, halvány, sárga' jelentésű neveken: török *quman*~*qoman*, örmény *χarteš*, orosz *polovec*, lengyel *plowec*, cseh *plavec*, német *falb* és *fahl*, latin *flavus* – nem sorolva fel a variánsok, az archaizáló nevek és a bizonytalan adatok sokaságát.[2]

A délorosz steppét lakó kunok termelőmódja a nomád állattenyésztés volt. Világos képet ad erről az orosz évkönyvirodalom, valamint a XIII–XIV. század fordulóján készült Codex Cumanicus.

Az Orosz Évkönyvek elbeszélik, hogy 1095-ben és 1205-ben az orosz fejedelmek marhákat, juhokat, lovakat és tevéket zsákmányoltak a megvert kunoktól. 1103-ban egy elfogott kun törzsfő, Beldüz, aranyat, ezüstöt, lovakat és marhákat ajánlott fel maga helyett váltságdíjul. Mikor Köten kun fejedelem 1224-ben

[1] Általános történetükre ld. *Golubovskij, P.:* Pečenegi, torki i polovcy. Kijev, 1884; *Rassovsky, D. A.:* Polovcy. Seminarium Kondakovianum VII. 245–62, VIII. 161–82, IX. 71–85, X. 155–78, XI. 95–128; *Kossányi B.:* Az úzok és kománok történetéhez. Századok 1923–24. 525 skk.; az irodalomra ld. *Moravcsik Gy.:* Byzantinoturcica, Bp., 1942–43. [röviden: BT.] I. 47–49; *Rásonyi L.:* Philologiae Turcicae Fundamenta. Aquis Mattiacis, 1970. III/1. 1–3. Elavult, noha tájékozódásra – téves alaptételétől eltekintve – ma is használható *Gyárfás I.:* A jász-kunok története II–III. Kecskemét–Szolnok, 1873–1883. [röviden: *Gyárfás*]

[2] Vö. *Marquart, J.:* Über das Volkstum der Komanen [röviden: Komanen]. *Bang–Marquart,* Osttürkische Dialektstudien. Berlin, 1914. 27, 54, 173 és passim; *Pelliot, P.:* À propos des Comans. Journal Asiatique 1920. 9 skk; *Németh Gy.:* Die Volksnamen quman und qūn. Körösi Csoma-Archívum. [röviden: KCsA.] III. 95–109; a kunokra vonatkozó népnevek közel teljes összeállítása *Györffy Gy.*, A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica II. [1948]. 158–76. Ld. fentebb.

a mongolok elől Halicsba menekült, vendégajándékul egyebek között lovakat, tevéket és bivalyokat adott a halicsi fejedelemnek. A szarvasmarhák többszöri említése azt mutatja, hogy a kunok túljutottak a nomád állattenyésztés azon belső-ázsiai formáján, amely nagy arányokban csak ló- és juhtenyésztést folytat.

Részletesen megismerteti velünk a kunok állattenyésztését, de általában egész termelőmódjukat a Codex Cumanicus kun eredetű szóanyaga.[3] A gazdasági élet szavainak fogalmi csoportok szerint való összeállítása néprajzileírás-szerűen eleveníti meg a nomád kunok életét. Az alábbiakban dőlt betűkkel a kun szót adom, utána magyar jelentését, végül vesszők között azt a középlatin, ó-olasz vagy keleti középnémet jelentést, amely a kódexben a kun név mellett található.

Állattenyésztés általában: *sergiz-, -ir* szelídít, 'ich czemme'; *seriv* kezes, 'czam'; *ikti* szelíd, háziállat, 'domesticus'; *sürüv* nyáj, 'eyn hert'; *aš berbarmot legeltet, 'pascere bestias'; kūt-, er* őriz, legeltet; *kütöv* legelő; *otalamaq* füves legelő, 'erbagium'; *bičen* széna, 'fenum'; *bičenlik* jászol; *sût* tej, 'lac dulce'; *tašaqsyz* herélt, 'crastatus'(!); *qamčy* ostor, 'vezia'; *urmaq* korbács, 'fragellum'(!); *qoŋrov* kolomp, csengő, 'en schelle'.

Lótenyésztés, lovaglás: *at* ló, 'equus'; *jylqy* ménes, 'di phert'; *bej* kanca; *qystraq* fiatal kanca, 'jumenta'; *jāli* sörény, 'der mane'; *kišine-, kišne-* nyerít; *qulunla-* ellik; *ajran* ló-ól, 'stalla'; *kösürükle-, -r* lovat béklyóz; *kišen* béklyó, 'trauce'; *bav* kötőfék; *atlan-, -ur* lovagol, 'equitare'; *jelemči* kengyelfutó, 'der löypher'; *jügen* kantár, 'brilla'; *tizgin* kantárszár, gyeplő, 'redana'; *kömüldrük* szügyelő, 'pectoralis'; *ejer* nyereg, 'sella'; *ejerniŋ ayačy* fa nyeregváz, 'fustum sele'; *allyndayy qaš* elülső nyeregkápa, 'arzonum anterium'; *artyndayy qaš* hátsó nyeregkápa, 'arzonum retroneum'; *qadav, χadaq* akasztó horog a nyergen, veret (a nyereg, kantár díszítésére), 'agutus', 'clauum'; *üzeŋgi* kengyel,

[3] Régi kiadása *Kuun G.:* Codex Cumanicus. Bp., 1880 [reprint: Bp., 1981.] *Ligeti L.* előszavával s az újabb irodalom ismertetésével]; fakszimiléjét kiadta *Grönbech, K.:* Codex Cumanicus. Kopenhagen, 1936; szótárát elkészítette *uő:* Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen. 1942. A kódex történetére ld. *Györffy Gy.:* A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. Bp., 1942. [A Codex Cumanicus jelölése röviden: CC.] A szóanyagot *Grönbech:* „Komanisches Wörterbuch"-ja alapján állítottam össze, s csak helyenként módosítottam vagy egészítettem ki a fakszimile névanyagának vizsgálatával, egyéb irodalmi feldolgozások megállapításaival, valamint más forrásokban talált kun nyelvi anyaggal, elsősorban kipcsak szójegyzékek szavaival és ismert jelentésű kun személynevekkel.

A kun szavakat a Grönbech által egységesen átírt alakban, dőlt szedéssel adom; utána írom – többnyire követve Grönbech német nyelvű értelmezését – a magyar jelentést, és harmadik helyen, körmök között a kun szónak a Codex Cumanicusban található középlatin, óolasz vagy középfelnémet megfelelőjét. Grönbech átírásában a veláris (mélyhangzású) *i*-t egységesen *y* betűvel jelöli; ettől csak a kun találós kérdések esetében tértünk el, ahol a forráshoz közelítve a hagyományos *i* jelölést követtük. A mássalhangzók közül *š* a magyar *s*-nek, *č* a magyar cs-nek felel meg. A *q* betű a veláris *k* hangot, a görög *χ* veláris zöngétlen réshangot (h), *γ* veláris zöngés réshangot (gh), míg az *ŋ* veláris zöngés orrhangot *(ng)* jelöl.

A Codex Cumanicus szóanyaga még számos részletében további vizsgálatot igényel, és a kérdés kutatói e cikk írása óta bizonyára jobb megoldásokat is találtak; egyes részletek módosítása azonban az összképen, amelyet e szóanyag nyújt, alig változtat.

'streue'; *ejer jaboyy* nyeregtakaró, 'coperta', 'cuperta selle'; *qašrav* lóvakaró, 'stregia'; *topra* zsák, 'perfinellus'; *jek-, -er* befog, 'jinspannen'.

Juhtenyésztés: *qoj* juh, 'ouis', 'crastonus'; *tiši qoj* anyajuh, 'ouis'; *qočqar* kos, 'montonus', 'aries'; *qozy* bárány, 'agnus', 'angnus'; *örgüz-* juhokat kihajt; *qoj maŋraj-dyr* a juh béget, 'ouis balat'; *kögen* kikötő szár csikó, bárány és gida számára; *eltir* bárányból, '(pellis) agnine'; *körpe* bárányból, 'eyn lamuel'; *qaχna* finom bárányprém, 'eyn smoče'.

Szarvasmarhatenyésztés: *syr, syyyr* szarvasmarha, 'pecora', 'bos'; *ögüz* ökör, 'bos'; *boγa* bika, 'torus'; *inek* tehén 'vacha'; *buzav, buzov* borjú, 'vitellus'; *su-syyyr* bivaly, 'bufarus'.

Tevetartás: *töve* teve, 'gamellus'. (Kipcsak–arab szójegyzékek említik még a *boyra* tevecsődör és *bota* tevecsikó kifejezéseket is.)[4]

Kisállattartás: *ečki* bak, 'betus'; *tiši ečki* kecske, 'capra'; *erkeč* kecskebak, 'czege'; *oγulaq* kecskegida, 'capretus'; *toŋuz* disznó, 'porcus'; *tiši toŋuz* emse, 'troya'; *ešek* szamár, 'asinus'; *tiš(i) ešek* szamár kanca, 'asina'; *qatyr* öszvér, 'mulus'; *tiši qatyr* öszvérkanca 'mula'; *it* kutya, 'canis', 'der hunt'; *qančyq* szuka, 'eyn theve'; *mačy* kandúr 'gatus'; *mačy tiši* nősténymacska, 'gata'; *tavuq, tavoχ* tyúk, 'gallus', 'galina'; *balačuq* kiscsibe, 'pulastrum'; *qaz* liba, 'ocha'.

A ló-, juh- és szarvasmarhatartás szókincsének gazdagsága azt mutatja, hogy a kunok állattenyésztésében messze ezeknek volt a legnagyobb jelentősége. A kecske, disznó, szamár, öszvér, macska és tyúk esetében, ahol az apa- és anyaállatnak önálló nevét forrásunk nem ismeri, ezek számottevő tenyésztéséről nem is beszélhetünk.

A kunok életében a földművelés jelentősége alárendelt volt. Mint a nomádok általában, nyári szállásaik körül a gyorsan beérő köles termesztésére szorítkoztak; mindamellett ismerték a legkülönbözőbb Kelet-Európában honos gabonafajtákat, főzelék- és gyümölcsféléket. Írott forrásaink földművelésükről nem is tesznek említést, csupán arról tudunk, hogy a bizánci kézben lévő krími Kherszonban már a XI. század végén megjelentek gabonavásárlás végett, ami világosan mutatja, hogy kezdetleges földművelésük saját gabonaszükségletüket sem fedezte. Hogy a Codex Cumanicus ennek ellenére gazdag földművelő szókincset tartalmaz, abban szerepe van annak a körülménynek, hogy a szótár tekintélyes része a Krímben megtelepedett kunok nyelve alapján készült.

Gabonatermesztés: *tarlov* szántóföld (tarló), 'ager', 'dar akker'; *saban* eke, ekeföld, 'canpus'; *saban jeri* szántóföld, 'aratura'; *saban temir* ekevas, 'vomer'; *saban sür-* szántani, 'arare terram'; *tyn jer* ugar, 'ungeakert akk(er)'; *sač-, -ar* vet, 'seminare'; *bürlen* rügyezik, 'germinare'; *aš* étel, 'cibus'; *ašlyq* gabona, 'granum', 'frumentum'; *tary* köles, 'milium'; *arpa* árpa, 'ordeum'; *boγdaj, buγdaj, bodaj* búza, 'granum'; *ovus* (r.) rozs, 'segara'; *suvlu* tönköly,

[4] *Houtsma. M. Th.*: Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden, 1894. 62; *Telegdi Zs.*, KCsA. I. I. kieg. 1937. 307.

'speuta'; *tuturγan** rizs, 'risun'; *urluq* mag, 'semen'; *učuχ* ocsú, 'towp pros'; *quvuχ* üres, polyva, 'sprvy'; *qovra,* szalma, gyom (a gabonában).

Kertinövény-termesztés: *kendir* kender, 'canauatium', 'canauum'; *üsküli* len, 'linum'; *byrčaq* zöldség, 'erbegia'; *soyan* hagyma, 'cepe'; *sarmysaq* fokhagyma, 'aleum'; *samuq* répa, 'rapa'; *čügündür* veres répa, 'gea'; *qabaq* tök, 'cucurbita'; *qovun, χuvun* sárgadinnye, 'melonum'; *borla* szőlőskert, 'vinea'; *jüzüm* szőlő, 'vua' [ɔ: uva]; *terek* fa, 'arbor'; *terek tik-* fát ültet, 'plantare'; *alma* alma, 'pomum'; *kertme* körte, 'pirus'; *erik* szilva, 'soseyna'; *qoz, χoz* dió, 'nuces'.

A fenti növények ismerete természetesen nem jelenti azok termesztését, hiszen ugyanezeket a szavakat megtaláljuk más, tisztán nomád életmódot folytató török népek szókincsében is; a szántás-vetés elemeinek ismerete azonban letagadhatatlan. Figyelemre méltó az ekevas említése, ami e viszonylag fejlett termelőeszköz korai meghonosodására mutat a Fekete-tenger északi partvidékén. Kertgazdálkodásra a kerti növények nevének ismerete ellenére nem gondolhatunk, mert a „kert" fogalmára használt szavak a krími kunok nyelvében egyenesen perzsa eredetűek. Vö.:

baχča, baqča kert, 'jardinus', 'ortus'; *bostan* gyümölcsös, 'schate'; *bay* szőlőskert, 'vinea'. (A kun *borla* 'weingarten' szó a *bor* 'wein' szó egyszerű továbbképzése, melynek gazdaságtörténeti jelentőséget nem tulajdoníthatunk.)

A Fekete-tenger melléki kunok halászatáról és vadászatáról történeti adatok nem beszélnek; néprajzi analógiák és a Codex Cumanicus ide vonatkozó szókincse alapján azonban jelentőséget kell tulajdonítanunk termelőmódjukban e két ősfoglalkozásnak is. Halászatukra nézve sokatmondó az a körülmény, hogy a kódex viszonylag kisszámú idevonatkozó szókincsében horgászvessző, horog és két háló nevét őrizte meg, amelyek közül az egyik, *ylym* nevében is a magyar *gyalom*-nak, a nagy kerítőhálónak felel meg.

Halászat: *baluq* hal, 'piscis'; *ovulduχ* ikra, 'dy roge'; *av* háló, 'visch garn'; *ylym* gyalom, háló, 'en vischgarn'; *syryχ* szigony, rúd, a szigony nyele, 'en querder'; *jyryaq* horog, 'raupinus'.

Említést érdemel e tekintetben az a körülmény is, hogy a kunok egyik törzse a *Čortan* halnevet viselte. A *čortan* szó jelentése különböző török nyelvjárásokban 'csuka'.[5]

A vadászat jelentősége a kunoknál többirányú lehetett. A puszta ragadozóival szemben, amelyek az állatállományt veszélyeztették (farkas, sakál, hiúz), kétségtelenül elhárító jellegű volt, míg kisebb ragadozók, prémes állatok elejtése a prém csereértéke miatt volt jelentős. Dimaski feljegyezte, hogy a kereskedők

* A kun *tuturγan* szó esetleg kapcsolatban áll *tatárka* és – ha volt 'hegyi fű' jelentése, mint a türkmen és kirgiz *tatyran* szónak – *tátorján* (1791: *tatarján*) szavunkkal (vö. a hasonló alakú *baltyryan* > *bojtorján* szót), melyet a Magyar Nyelv Történeti-etimológiai Szótára [röviden: TESz] (Bp., 1967–1976. III. 866) a *tatár* népnévvel rokonít, Ligeti pedig egy nogáj *tatïran*, balkár *tatran* 'torma' szóval. Magyar Nyelv [röviden: MNy.] 1980. 142–43.

[5] *Rásonyi Nagy L.*, MNy. 1926. 133; Valacho-Turcica. Berlin, 1927. 17; Archivum Europae Centro-Orientalis [röviden: AECO] I [1935]. 233.

kipcsak területre többek között hód- és feketerókaprém beszerzése miatt jártak. E vadászatokban a lövő és hajítófegyvereken kívül a csapdának, tőrnek, hurroknak lehetett jelentékeny szerepe.

Vadászat: *χuv-, -ar* vadászik; *χuvala-, -r* hajt, üldöz; *uv* vadászat, 'venatio', 'di jait'; *tuzaq* hurok, 'laqueus'; *böri, börü* farkas, 'lupus'; *tülkü* róka, rókaprém, '(pellis) vulpe'; *qarsaq* pusztai róka és prémje, '(pellis) vulpe de arena'; *qara küzen* görény (prém), 'g(attus) spucius', '(pellis) gati spuçi'; *kiš* coboly, 'zebelin'; *tejin* mókus (prém), 'varius'; *qara tejin* fekete (szürke) mókus (prém), '(pellis) scoyroli'; *syčqan* patkány, 'ratus'; *qojan* nyúl, 'lepus'; *yrs* (r.) hiúz, 'uncia'; *aju* medve, 'ursus'.

A solymászat az elejtendő vadmadárnak a táplálkozásban való felhasználása mellett kedvtelés céljait szolgálta. Jelentősége a nomád népek életében igen nagy volt, s hogy ez alól a kun sem kivétel, erre egy későbbi magyarországi adat során fogunk rámutatni. Kódexünkben számos solymászatra használt madárfajta neve merül fel:

balaban vadászsólyom, 'falchonus'; *soŋyur* sólyom, 'pielfalchus'; *qyryyj* karvaly, 'speruerius'; *qara-quš* sas, 'aquila'; *sar* saskeselyű, ragadozó madár, 'mismerllus', 'voltor'; *qarčyya* ölyv, 'astor', 'accipiter'; *čura* vércse, 'terzororius'; *sövlün* fácán, 'faxanus'; *tutt(u)ruq* lép.

Az utolsó kifejezés a léppel, enyvvel való madarászás emlékét őrzi.

Végül a teljesség kedvéért a gyűjtögető gazdálkodás maradványait jelölő fogalmak során megemlíthetjük a méhészet és a vadnövények gyűjtésének kifejezéseit. Hogy a méhészet tekintetében csupán a vadméh mézének gyűjtésére avagy kaptáros méhészetre kell-e gondolnunk, a csekély szóanyagból nem derül ki. A viasznyerés fontossága és etnográfiai analógiák az utóbbit is valószínűsítik. A vadon termő növények gyűjtése tekintetében gumós növényekre, olajosmagvúakra, vadgyümölcsökre és gyógyfüvekre kell elsősorban gondolnunk.

Gyűjtögetés: *bal* méz, 'mel'; *balavuz* viasz, 'cera'; *jova* vadhagyma, 'cepe'; *čatlavuq* mogyoró, 'nizole'; *ot* fű, 'erba', gyógynövény, orvosság (kenőcs), 'medicina', 'unguentum'; *otlar* gyógyfüvek, orvosság, 'erbe', 'medicine'; *jyšqyč* fodormenta, 'menta'.

Áttekintve a kunok gazdálkodási formáin, ismételten meg kell állapítanunk, hogy termelésükben legnagyobb jelentősége a nomád állattenyésztésnek volt, s ehhez képest a földművelés, halászat, vadászat és gyűjtögetés szerepe alárendelt kellett legyen.

Nem áll ellentétben ezzel az a körülmény, hogy forrásaink némely iparág kifejlődéséről tesznek tanúságot. A Kang-mu című kínai évkönyv az 1237. évre vonatkozóan a kipcsakokról azt írja, hogy ügyesek a bőr és érc feldolgozásában.[6] Ezt az adatot néprajzi analógiák és a Codex Cumanicus kun eredetű szóanyaga teljes mértékben alátámasztja.

A nomádok nagyarányú állattenyésztése fölös mennyiségben termeli a nyers-

[6] *Bretschneider, E.:* Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources. London, 1888. II. 72.

bőrt; a bőr megmunkálásához pedig többé-kevésbé minden pásztor ért.[7] A bőrt a szükségletnek megfelelően különböző finomságúra készítik ki s különböző formájúra szabdalják. Kun vonatkozásban ennek szemléltetésére álljon itt kódexünk alábbi szóanyaga:

erikle cserez; *teri* bőr, prém, 'pellis'; *erik* cserzett bőr, 'moticium (?)'; *eriklegen teri* kicserzett bőr, 'eyn gegerwyt ladir'; *sayry, savry* kidolgozott bőr, 'corium', 'krysplądir'; *sürük* puha bőr, 'tomayra'; *qoj sürüki* juhbőr, '(corium) montanine'; *jular* (?) szíj, 'rimen, corrigia'; *χajyš* bőrszíj; *qujšqan* farokszíj, farmatring, 'posna'.

A bőripar fejlettségét mutatja, hogy a XIII. század végére e téren már munkamegosztás fejlődött ki. A szűcs mellett megjelenik a sarukészítő, nyerges és szíjgyártó:

tončy szűcs, 'peliparius'; *etikči* csizmadia, 'calegarius', (*byčaq etikči* [ɔ: *etikči byčayy*] csizmadiakés); *ejerči* nyerges, 'selarius'; *jügenči* szíjgyártó, 'frenerius'.

A nomádok fémművességének fejlettségéről egykorú kínai, arab és európai források sora beszél.[8] Ezt a kézművességet – szemben az előbbivel – nem háziiparszerűen űzték, hanem fémművesek folytatták egyes központokban: érclelőhelyek közelében vagy fejedelmi udvar körül. A nomád kovácsmesterség ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy a kódex a fémek, kovácseszközök és a fémipari munkamegosztás eredeti szakkifejezéseinek egész sorát tárja elénk:

čojun érc, 'es'; *altun* arany, 'aurum'; *kemsen* aranylemez (vagy hasonló); *kümüš, kümiš, kömiš* ezüst, 'argentum'; *bayyr* réz, 'ramum'; *temir* vas, 'ferrum'; *qurč* acél, 'calips', 'stol'; *tuč* bronz, 'stagnum' (!); *qoryašyn* ólom, 'plunbun', 'bliye'; *aq qoryašyn* cin, 'stagnum'; *köne suvy, köne suvu* kéneső, higany, 'argentum viuum'; *kömür* szén, 'carbonum'; *baltyčaq* kalapács, 'der hamer'; *örs* üllő, 'anquus'; *qysqač* fogó, 'tenagie', 'turchese'; *körük* fuvó, 'mantexi'; *kösöv* piszkálóvas, 'eyn schorstekke'; *ojovla-, -r* gravíroz, bevés, 'intwerfen'; *temirči* kovács, 'faber'; *altunčy* aranyműves, 'faber'; *byčaqčy* késes, 'curtelerius'; *q(y)lyč ostasy* kardkovács, 'spatarius'; *altyn qur* aranyöv, 'balteus'.

Ha e munkamegosztás tükrözheti későbbi állapot képét is, a munkaeszközök kun elnevezései kétségtelenül bizonyítják a fémművesség korai ismeretét.

Milyen termelvények kerültek ki a nomád kovács műhelyéből? Fegyverek (kard, kés, lándzsahegy, nyílhegy) mellett kezdetleges munkaeszközök (ekevas, sarló), valamint a fém, fa, bőr megmunkálásának eszközei (üllő, kalapács, balta, véső, fúró, kések, szögek), az állattenyésztés szükségletei (lánc, zabla, kengyel, abroncs), edények (üst, serpenyő, tál) és viselet tárgyai (ékszerek, öv, csat, gomb stb.), ki sem merítve a fémtermelvények régészetileg is igazolt sokaságát. Egy szavuk (*ojovla-*) a díszítőtechnika meglétéről is tanúskodik.

A kézművességek sorában meg kell emlékeznünk a fa megmunkálásáról, valamint a textilmunkákról is.

[7] *Györffy I.*, A magyarság néprajza. Bp. [1933] I. 329, II. 306.

[8] Az adatok összegyűjtve: *Alföldi A.:* A tarchan méltóságnév eredete. MNy. 1932. 205-20.

A fafaragás ősi pásztormesterség lévén, természetszerűen bő szókinccsel jelenik meg kódexünkben:

ayač fa, 'lignum', fadarab, deszka, oszlop, 'holz, holč', 'trauus'; ***tik ayač*** oszlop, 'collumpna'; ***tirek*** oszlop, 'collumpna' (!); ***tulqma*** felfűrészeletlen fatörzs, 'en gancz holtz'; ***jarma*** hasáb, deszka, 'en gespalden holcz'; *japsa-, -r* deszkát fugáz; *ayač japsarmen* összeilleszt, összeró, 'ich vuge das holcz'; ***čyyryqčy*** esztergályos, 'turnarius'; *jaqčy* íjkészítő, 'archerius'; ***oχčy*** nyílkészítő, 'frexeterius'; *balta* balta, 'manayra', 'securis'; *ütürgü* véső, 'scopellus'; *ušqu* gyalu, 'yona'; ***burav*** fúró, 'verina'; ***byčqy, bučqy*** fűrész, 'serra', olló, 'forfices, incisorie'; *bilev* köszörűkő, fenőszíj, 'cutis'.

A felsorolt munkaeszközök neve mellett az esztergályos említése fejlettebb állapotot látszik tükrözni, a termelvények tág skálája azonban magyarázatot ad ennek korai lehetőségére is. Az építkezés, kocsigyártás, nyeregkészítés, íj- és nyílgyártás, faedények, ládák, termelő- és munkaeszközök sokaságának előállítása fejlett technika meglétét követeli a nomád pásztortársadalomtól.

A fonás, szövés, posztó- és nemezgyártás, valamint a kötélverés és varrás gyakorlatát szemléltetendő, álljon itt szótárunk alábbi szókincse.

kendir kender, 'canauatium', 'canauum'; ***üsküli*** len, 'linum'; ***juŋ*** gyapjú, pihe, toll, 'lana', 'pluma'; *egir-, -ür* fonni, 'filare'; *vurčyq* orsó, 'eyn spille'; *ip* fonal, zsinór, 'filum', 'corda'; ***joγun ip*** vastag zsinór, 'filum grossum'; ***uzun ip*** kötél 'lenza'; ***čekmen*** gyapjúszövet, 'pannum lane', 'pannus'; ***toγu, -r*** üt, sző, összefon, 'slinden'; *böz toγur* gyapjúszövetet sző, 'wirkit'; *toqmaq* fakalapács, 'macia'; ***qypty*** olló, 'incisorie'; ***temen*** (nagy) tű, 'acus'; *igine* tű, 'acus', 'aquus', 'aquus grossum'; ***tik-, -er*** összevarr, 'consuere'; ***tikmek*** varrás, 'custura, chostura'; ***čine-, -r*** selyemmel kivarr (***činermen*** 'ich ne mit ziyde').

A munkamegosztás fejlettebb fokán a hímzés mellett megjelenik a textilfestés is a speciális mesterségek sorában:

čekmenči posztókészítő, 'qui facit pan(n)um'; ***bojačy*** ruhafestő, kékfestő, 'tintor'; *börči* süveggyártó, 'capelerius'. Mindamellett a házi szövés-fonás és kikészítés nem volt jelentős, és a textilszükséglet zömét a levantei kereskedelem behozatala biztosította.

Befejezésül a kézművesség két olyan válfaját kell megemlítenünk, amelynek a kunok közötti elterjedtsége adatok híján is bizonyosra vehető: az agyagművesség, továbbá a csont- és szarúmunka. Mindkettő ősi múltú mesterség; az utóbbi emellett elmaradhatatlan velejárója a pásztorkodó életmódnak s számos munkaeszköz és tárgy anyaga.

Az elmondottakban végigtekintettünk azon, hogy a nomád kun társadalom a mezőgazdaság és kézművesség útján hogyan elégítette ki elemi szükségleteit. A nomád termelőmód azonban nem képes eleget tenni a folyton növekvő igényeknek, s így a további szükségleteket más módon voltak kénytelenek megszerezni: zsákmányolás és cserekereskedelem útján.

Zsákmányolásra alkalmassá tette őket életmódjukkal együtt járó fegyverzetük és harcmodoruk. Mint a lovas nomádoknak általában, fő fegyverük az íj és a nyíl. Fejlett nyíltechnikájukat szemlélteti az Orosz Évkönyvek 1185-i adata,

mely szerint az ellenséget tüzes nyilakkal lőtték. Könček nevű rettegett fejedelmükről a néphiedelem nyomán éppenséggel azt írják, hogy olyan roppant méretű íjai voltak, hogy 50 harcos is alig tudta megfeszíteni.[9] Figyelemre méltó Niketas Choniates alább tárgyalandó elbeszélése, amely szerint az elhunyt kun harcossal együtt eltemették leggyorsabb lovát, csontját és kétélű kardját. E szemléltető adat mellett a Codex Cumanicus szókincséből ismerjük meg legjobban harci fegyvereiket:

sayyt eszköz, szerszám, főleg lószerszám, 'axnixium', fegyver, 'arma', 'armamentum'; *sayytlan-, -ur* fegyverkezik, 'se armare'; ***oq, oχ*** nyíl; ***ja, jaa*** íj, 'arcus'; *ja qur-* íjat feszít (***ja qurarmen*** megfeszítek íjat, 'arcum tendo', 'ich span den bogen)'; ***keš*** tegez; *qylyč, qlyč* kard, 'spata'; *byčaq* kés, tőr, 'curtellum' (!), 'messir', 'gradius'; ***qyn*** hüvely, 'eyn scheyde'; *süŋü* lándzsa; ***süŋülče*** rövid lándzsa, 'lanceta'; *orbu* kőhajító, 'dy bliyde'; *čoχmarly* buzogánnyal ellátott; ***bulov*** fegyver, talán buzogány.

Az Igor-ének – amelynek hitelessége iránt kétség is merült fel – a kunok harci fegyverei mellett, mint a nyíl, kard, lándzsa, buzogány, ezüstfokos, védőfegyverükről is megemlékezik, amennyiben egy helyütt vassisakról, más helyütt „avar" sisakjukról beszél. Hogy kopjával, pajzzsal, sisakkal és bőrpáncéllal el voltak látva, arra az Orosz Évkönyveken kívül[10] kódexünkből is következtethetünk:

qalqan pajzs; ***tovulya*** sisak, 'cervelera'; ***kübe*** gyűrűspáncél, 'coyretum'; *bütülük* vért, páncél, 'scinchere'; *qur* öv, 'corigia'.

Seregüket szövet- és lófarkas zászlók alatt rendezték. Harci jeleket trombiták hangjával, sőt emberi hangon, farkasüvöltés utánzásával is adtak. Ezekkel kapcsolatos kifejezéseik:

urun- harcol; ***ur(u)šu*** harc, ellenállás; *sančyš* harc, 'bellun'; *ujaχ tur-* virraszt, 'vigilare'; *čeri, čejri* sereg, 'exercitus'; *tov* (lófarkas) zászló, 'insegna'; ***buryu*** trombita, 'tronbe'; ***buryuča*** kis trombita, 'tronbeta'.

Harcmodoruk hasonlatos volt a honfoglaló magyarokéhoz. Az Orosz Évkönyvek az 1099-i peremysli csata kapcsán nagyon szemléltetően írják le taktikájukat, amelynek lényege az, hogy az ellenség megtámadása után megfutamodtak, s midőn az ellenség megbomlott sorokban üldözni kezdte őket, megfordultak, és a tartalék seregszárnyak bevetésével tönkreverték az üldözőket.[11] Harcban a lóhátról való pányvahajítást is alkalmazták; így fogták el pl. 1205-ben többedmagával Balduin bizánci latin császárt.[12]

Kitűnő fegyverzetük és harcmodoruk birtokában két évszázadon keresztül számtalan esetben vezettek zsákmányoló hadjáratot az orosz fejedelemségek és a balkáni tartományok területére, s ha idejében kellő sereget nem tudtak felvonultatni ellenük, tekintélyes zsákmánnyal, sok fogollyal vonultak szállásaikra.

[9] Polnoe Sobranije Russkich Letopisej I. Letopis po Ipatskomu spisku. Pbg., 1871. [röviden: P. S. R. L. 1871. I.] 430; Marquart: i. m. 154–55.

[10] *Hodinka A.:* Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916. 156–57.

[11] Uo. 59 skk.

[12] *Gombos A. F.:* Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp., 1937–38. [röviden: *Gombos*] 1697.

Az Igor-ének szerint a pogány (kun) had orosz földre rontván, adót vetett ki, mégpedig udvarok szerint fizetendő prémet.[13] E nomád adóztatási módra példaként felhozhatjuk még Ibn Fadlán közlését, mely szerint a kazároknak a bolgárokra kirótt adója évente minden ház után egy cobolyprém volt.[14] A zsákmányolt rabszolga és az adóként kicsikart prém szolgáltatta a kunok dél felé irányuló cserekereskedelmének alapját. Ibn-al-Athír szerint a kipcsakiak a krími Szudakba érkező hajósoknak rabszolgákat, rabszolganőket és értékes prémeket adtak cserébe a tengerentúlról hozott ruhaszövetekért.[15]

A délorosz steppelakóknak a bizánci és mohamedán világ felé irányuló cserekereskedése a magyarok óta nem változott, jóllehet egyik nomád nép a másikat követte.

A magyarokról Ibn Ruszta a következőket írja: „A szlávokat meg-megtámadják, s foglyokat szerezve tőlük, e foglyokkal a tengerparton a Bizánci Birodalom egyik kikötőhelyére mennek, mely Kerhnek mondatik ... Amidőn a magyarok rabszolgáikkal Kerh elé érkeznek, a bizánciak eléjök jönnek, s vásárt csinálnak velök. A magyarok rabszolgáikat nekik átadják, s cserébe bizánci aranyszöveteket, színes gyapjúszőnyegeket és más árukat kapnak."[16]

A besenyők krími kereskedéséről Bíborbanszületett Konstantin tudósít: „... kereskednek is a kherszoniakkal és szolgálatokat tesznek nekik... megkapván ezért a szolgálatukért a kherszoniaktól ... az előre kialkudott fizetséget, mégpedig selyemszövetet, szalagot, brokátot, aranyszegélyt, borsot, skarlát parthus bőrt és más, előttük kívánatos cikkeket ..."[17] „... ha valamikor fellázadnak Kherszon város lakói ... a császári megbízottak akadályozzák meg a ... hajókat, nehogy átkeljenek Kherszonba gabonával, borral vagy bármi más szükséglettel és árucikkel." „Ha a kherszoniak nem utaznak Romaniába [a Bizánci birodalomba] és nem adják el a bőrt és a viaszt, amit a besenyőktől kereskedés útján szereznek be, nem tudnak megélni."[18]

A besenyőket követő úzoknak az arabokkal való kereskedéséről Ibn Fadlán ír részletesen. Az úzok az araboktól ruhaneműt, kendőt, lábbelit, borsot, kölest, mazsolát és diót szereztek be, ezek pedig juhokat adtak el az araboknak.[19]

A kunok – mint említettem – már a XI. század végén megjelentek Kherszonban gabonavásárlás végett, s bizonyosra kell vegyük, hogy krími kereskedésük során többnyire azon árucikkeket cserélték, mint nomád és félnomád

[13] Слово о полку Игореве. Ак. Наук СССР. 1950. 62, 421
[14] *Zeki Validi Togan:* Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig. 1939. 60.
[15] *Marquart:* Komanen 143.
[16] *Németh Gy.:* A honfoglaló magyarság kialakulása. [röviden: HMK.] Bp.. 1930. 155.
[17] *Moravcsik Gy.:* Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. [röviden: BK.] Bp., 1950. 53.
[18] Uo. 287.
[19] *Zeki Validi:* i. m. 22-31.

elődeik: adtak rabszolgát, nemes prémet, juhot, bőrt és viaszt; vettek selymet, brokátot, aranyszövetet, aranyszegélyt, szalagot, kendőt, színes gyapjúszőnyeget, skarlát bőrt, lábbelit, továbbá gabonát, borsot, bort, mazsolát és diót.

Minthogy a Codex Cumanicus első részét krími olasz kereskedők állították össze, a kereskedelmi forgalom egész szókincse megtalálható benne.

Végigtekintve a legfontosabb behozatali cikkek csoportján, a következő kép tárul elénk.[20]

Textilanyagok: *ipek, jibek* selyem, **'seta', 'ziyde'**; *last* (merc.) nyersselyem, **'stupa** s(ete)'; *qatifa* (a.) bársony, 'vellutus'; *naq* (merc.) aranybrokát, 'nachus'; *nasič* (*našič*?) (merc.) aranybrokát gyöngyökkel díszítve, 'nasicius'; *ketan, katan* (a.) vászon; *araqly* vászonfajta, 't(ele) fabriane'; *χeš* (a.) durva vászon; *mamuχ* gyapot, 'bonbecium', 'bovmvolle'; *veles* gyapotszövet, 'butana'; *ters* (merc.) szövetfajta, 'scamandro'; *ysqarlat* (p.) finom posztófajta, 'scarlata'; *lačato* csíkos szövetfajta, 'burdum'; *mondobari* (< ?) csíkos szövetfajta, 'burdum'; *tastar* (p.) asztalkendő, 'toalia'; *qali* (p.) nagy szőnyeg, 'tapitun'.

A kódex kereskedelmi fogalmainak szókincse a XIII. század végi krími helyzetet tükrözvén, már pénzforgalmat, tehát fejlettebb állapotot tüntet fel, mint amit a tatárjárás előtti korra nézve feltehetünk. Így inkább azt a fogalomkincset mutatja be, amely a kor világkereskedelmét lebonyolító arab, görög és olasz kereskedők sajátja volt.

Számunkra ebből mindenesetre tanulságos a kereskedelmi fogalmak és foglalkozások kun eredetű neveit szemügyre venni:

san szám, 'numerus'; *sana-, -r* számolni, 'numerare'; *aqča* pénz, 'pecunia'; *ölče* mérték, 'mensura'; *uzun ölče* hosszmérték, 'mensura longa'; *taš* kő, súlymérték (*tašlar* súlyok, 'pondera'); *qary* rőf, 'pichum'; *sat-, -ar* elad, 'vendere'; *satmaq* adásvétel, 'venditio'; *satov, satuv* kereskedés (*satov etermen* kereskedem, 'ich koufslage'); *satun almaq* vétel, 'emptio'; *satuq, satuχ* kereskedés, eladás, 'mercatun, venditio'; *alyčy* vevő, 'emtor'; *satuχči* kereskedő szatócs, 'venditor'; *čerči* kiskereskedő szatócs, 'merzarius', 'en kremer'; *töle* fizet; *tölemek* fizetés, 'solutio'; *ötünč* kölcsön, 'mutuum'; *ötünčke ber-* kölcsönöz, 'mutuare'; *berneli, bernelü* adós; *tutsaq* zálog, 'pignus'; *tunaχ* zálog, 'pignus'; *qarav, qarov* kártérítés, jutalom, 'retributio', 'premium'; *qarav ber-* jutalmaz, 'retribuere'; *astylan* uzsora, kamat, 'usura'; *astlančy* viszonteladó, uzsorás, 'reuenditor'.

Nem térünk itt ki az arab és perzsa jövevényszavakra, amelyek közöt az alkusz, ügynök, pénzváltó, borkereskedő stb. fogalmakat is megtaláljuk.

E speciális krími fejlődéstől eltekintve azonban a kun nép kereskedelme a XIII. század elején még bizonyára fejletlenebb fokon állott.

A kereskedelemmel kapcsolatos áruszállítás ló- és teveháton, szekéren és csónakon történt. A kunok szekereiről mind az Igor-ének, mind az Orosz Évkönyvek megemlékeznek. Minden bizonnyal ökrök által vontatott szekerekre

[20] A jövevényszavak mellett többnyire jelöltük – jórészt Grönbech megállapítása nyomán – az átadó nyelv rövidítését: (a.) = arab; (p.) = perzsa; (mo.) = mongol; (sogd.) = szogd, (r.) = orosz, (chin.) = kínai; (t.) = egyéb török; (merc.) = kereskedelmi szó.

kell gondolnunk, amilyeneken Rubruk is megtette 1253-ban a Krímtől a Volgáig vezető utat. E fogalomkör eredeti kun kifejezései:

jol út, utazás, 'via, caminum, carubius'; *jyŋyrčaq* terhelő nyereg, 'bastun'; *jük* teher, bála, 'honus', 'balla'; *jük tüsür-* lerakodik, 'discarigare'; *jükle-, -r* megterhel, 'honerare'; *araba* kocsi, 'currum'; *qyrov* abroncs (hordóra is), 'riyf'; *yχ-, -ar* szélirányba megy, árral hajózik; *keme* hajó, 'das schif'; *eškik* evező, 'eyn rudir'.

Az elmondottakban áttekintettünk azon, hogy a dél-oroszországi kun társadalom a gazdálkodás, kézművesség, zsákmányolás és kereskedelem révén hogyan elégítette ki szükségleteit.

Nézzük meg mármost, hogy ennek eredményeképpen hogyan alakult a fogyasztás. Mit evett, miként ruházkodott és hogyan lakott a kun ember?

Táplálkozásukban legfontosabb szerepe az állati termékeknek volt. Rubruk egyenesen azt mondja, hogy a kunok megélhetését állataik biztosítják. Hús, tej és tejtermékek állnak tehát előtérben, s emellett alkalmilag hal és vad.

A növényi anyagok fogyasztásában az otthon termesztett és behozott gabonaneműeket s főként a kölest kell kiemelnünk. Ezek elkészítését illetően otthonosak voltak az őrlésben, sütésben és főzésben. Ételüket a Káspi-tenger, majd az Aral-tó vidékének sós tavaiból nyert sóval, a steppe füveivel (pl. kömény) s a délről behozott fűszerekkel, elsősorban borssal és sáfránnyal ízesítették. Italaik közül említést érdemel a lótejből erjesztett kumisz, a kölesből erjesztett boza és a déli vidékekről behozott bor. Ez utóbbi, szintúgy a szárított déligyümölcsök (mazsola, olajbogyó stb.) a társadalom tehetősebb rétegének étkezését tették változatosabbá. Szemléltetően világítja meg táplálkozásukat a kódex szókincse:

je-, -r enni, 'comedere'; *et* hús, 'caro', 'vleyš'; *jay, jav* zsír, olaj, 'oleum oliue'; *süt* tej, 'lac dulce'; *juyurt* aludttej, joghurt, 'lac açer'; *böksmen et* oldalhús, oldalas, 'en ziyte vleys'; *üt-, er* pörköl, perzsel, *ütermen* perzselek 'ich seŋe'; *tary* köles, 'milium'; *övüt-* őröl, töröl; *tegirmen tart-* malmon őröl, 'machinare'; *un* liszt, 'farina'; *kebek* korpa, 'brenum'; *etmek* kenyér, 'brot, panis'; *ötmekniŋ ušaχy* morzsa, 'crumen'; *tilim* kenyérszelet, 'buccella'; *kese* levágott (kenyérszelet), 'buccella'; *kirde* sütemény, 'turta', 'fugatia'; *qajnat-, -ur* forral, 'bulire'; *köptelük* (p., t.) húsos tésztaétel, 'granum marcengum'; *soχta* véres hurka, 'eyn wurst'; *tuz* só, 'sal'; *čaman* kömény, 'cominum'; *sirke* ecet, 'acetum'; *burč* bors, 'piper'; *zafran* (a.) sáfrány, 'safranum'; *ič-, -er* iszik, 'bibere'; *ičiš* együtt iszik (*ičišti* 'he half mer trinken'); *susun* ital; *boza* boza (Houtsma: Glossar); *bor* bor, 'vinum'; *čayyr* bor, csiger, 'vinum'; *esir-* részegeskedik; *esirt-* berúg; *esirkči* részeges, 'bibulus'; *jemiš* gyümölcs, 'fructus'; *quru jüzüm* mazsola, 'zebibum'; *büjen* édesgyökér, 'requiricium' etc. – *toj* lakoma, 'conuiuium'.

Szépen egészíti ki e szócsoportot a táplálék elkészítésére és fogyasztására szolgáló eszközök névsora. A számtalan fajta réz-, agyag- és faedény mellett ott látjuk a mozsár, malomkő és a kézimalom nevét:

tövgüč mozsár, törő, 'mortalis', 'mortale', 'pistonus'; *keli* kölyű, mozsár, 'pistonus'; *övük* malomkő, 'eyn kurnsteyn'; *tegirmen* malom, 'molendinum'; *elek* szita, 'sedacius'; *tegene* teknő, 'lauellom', 'concha'; *kürek* lapát, sütőlapát,

'pala'; *qazan* üst, 'calderonus'; *qazan ajaq* láb, üstállvány, 'brandale'; *tepsi* tál, tepsi, 'taliatorius'; *jaylav, jaylov* serpenyő, 'paella', 'en phanne'; *qavurqyna* serpenyőfajta, 'tianus'; *čömlek* fazék, 'pignata'; *bardaq* korsó, 'ulceus, anphora'; *jyltryn* üveg, 'vitrus', flaskó, 'fiela'; *jasman* butella, 'flascum'; *čäpčačyq* bödön; *qašuq* kanál, 'coclearius'; *čömič* merítőkanál, 'cazia'.

A kódex ruházatra vonatkozó szókincséből elénk tárul a viseleti darabok egész sokasága; ezek anyagának, szabásának és színének pontosabb megállapítása azonban elmélyültebb néprajzi tanulmányozást igényelne.

ton ruha, 'vestimentum'; *opraq* ruha, 'vestimentum', bélés, 'foratura'; *kejit* ruházat, 'indumenta'; *kej-, kij-, -er* felölt, 'induere'; *kejin-, kejdir* felöltözik; *börk* süveg, 'capellus, capellum'; *kepes* süveg, 'capellum'; *čalma* fejkendő, 'fazolun'; *kövlek* ing, 'camixia'; *teri ton* kis bunda, 'pen(n)a'; *ičik* bunda, 'en ober czogen pelcz'; *jeŋ* ujj, 'manicha'; *tüvme* gomb, 'pomellus', 'grupus'; *könček* nadrág, 'braga': *yčqyr* öv, 'en bruch gvrtel'; *yšym* hüvely, tok, 'das futir'; *qur, beliyab* derékszíj, 'corigia'; *ton-tarma* csat, 'eyn spange'; *tizge* harisnyakötő, 'stralera'; *etik* csizma, 'calcanmentum', 'stiuali', 'stiuales'; *bašmaq* cipő, 'argorge', 'algorge'; *vat? (ouat)* papucs, 'calige'; *taban* talp, 'sola pedis', 'sola'; *čulyav* kapca, 'scapinus'; *artmaq* átalvető tarisznya, 'besatie'; *jančyq, jänčyq* zseb, zacskó, 'bursa'; *qapuč* erszény, 'sacheti'; *jüzük* gyűrű, 'anulus'.

A hajviselet kifejezései elénk tárják a kun férfi hajviseletének forrásokból ismert sajátosságait, a beretvált, tar fejet és leeresztett hajfonatot, csimbókot:

taz tar, kopasz, 'tignossus'; *jülü-, -r* beretvál, 'radere'; *jülügüč, jülüŋüč* beretva, 'raxorij', 'rasorius'; *tulum* hajfonat, 'eyn czop'; *saqal* szakáll, 'barba'; *saqal jülüči* borbély, 'barberius'; *inčü* gyöngy, 'perle'; *küzgü* tükör, 'spegius'.

Sátraikat nem szétszórtan, auloknak megfelelő kis egységekben állították fel, mint a múlt században a kazakok, hanem a karakirgizekhez hasonlóan, folyók mellett hosszan elhúzódó nagy sátortáborokban, amelyek egy-egy nemzetség közös települései voltak. A harcos életmód szinte előírja ezt a települési formát, amely támadás és védelem esetén néhány óra leforgása alatt lehetővé teszi egy egész sereg felállását.[21] Ennek megfelelően az Orosz Évkönyvek az 1095. évnél arról értesítenek, hogy Szvjatopolk és Vlagyimir a kunok sátortáborát foglalták el.[22] Jellemző településmódjukra az Orosz Évkönyvek azon adata is, mely szerint 1199-ben III. Vszevolod a kunok Don melletti téli szállása ellen indult; a kunok azonban jövetelét meghallván, sátraikkal a tengerhez futottak.[23]

E települési mód nemcsak a téli szállásra érvényes; a nemzetség a láncszerű kapcsolatot a nyári nomadizálás során is megtartotta.

A nomád életmód nem kedvezett a városfejlődésnek. A Fekete-tenger mellékén a városkeletkezés egyik indítékát, a távoli országok áruival való ellátást jól helyettesítették a krími gyarmatvárosok, főleg Kaffa, Kherszon és Szudak

[21] Vö. *Radloff, W.*: Aus Sibirien. Leipzig, 1893.[2] I. 527.
[22] *Šahmatov, A. A.*: Povest' vremennych let. Pbg. 1916. I. 287; *Trautmann R.*: Die altrussische Nestorchronik. Leipzig, 1931. 163.
[23] P. S. R. L. 1871. I. 414.

(*Soldaia*); a krími városokat a kunok adóztatták is.[24] Mindamellett a vezérek téli szállásai mellett létesültek várak és keleti értelemben vett városok; ezek neve a kódexben *kermen* vár, város, 'ciuitas'. Julianus második útján meg is fordult egy *Kerman* nevű „nagy, pogány városban".[25] Az Orosz Évkönyvek a kun városokat городъ szóval jelölik annak leírása kapcsán, mint pusztították el vagy égették fel ezeket az orosz fejedelmek. E városok neve: 1111-ben *Šarukan* és *Sugrov* (Шарукань, Сугровъ), 1116-ban e kettőn kívül *Balin* (Ъалинъ) nevét említik.[26] Az „öreg" *Šarukan* az a nagy hírű kun uralkodó, akivel Vlagyimir Monomah is szerződött; ő és társa, *Szugr* (Сугръ) 1107 körül szerepel,[27] míg Balin város névadójának az 50 évvel korábban szereplő kun *Boluš* (Болушъ) vezér tekinthető.[28] (Feltehető, hogy ez esetben arról van szó, hogy az oroszban az *-oš* ~ *-uš* végződést, mint az *-os* ~ *-us* fonémáját az idegen névből elhagyták, és így képezték tovább az *-in* birtokos képzővel.)

E kun városok lakossága a mongol városokéhoz hasonló lehetett; jobbára idegenből hozott fogoly kereskedők és iparosok lakhatták. 1093-ban pl. az elfoglalt Torčesk elhurcolt lakosságát osztották szét a kunok és vitték szállásaikra más elfogottak közé; igaz, hogy *Torčesk* eredetileg tork (úz) telep volt.[29] Mindamellett a kódex *išči* munkás, 'en erbeyter' és *jalčy* napszámos, 'en mitelinde' kifejezése már belső társadalmi rétegeződésre enged következtetni, amely a városokban vehette kezdetét.

Mivel a kunoknak a megtelepült társadalmakéhoz hasonló városaik nem voltak, a város neve nyelvükben idegen eredetű. Az említett *kermen* 'ciuitas' neve mellett: *kent* (sogd.) város, 'ciuitas'; *šahar* (p.) város, 'ciuitas'; *qalaa* (a.) vár, helység, 'castrum, casale'; *saraj* (p.) palota, 'palacium'; *maqala* (a.) tér, utca, 'platea'.

A kunok termelőmódja, a nomád állattenyésztés teljes mértékben meghatározta településük, lakásuk módját. A téli időszakot egy-egy nemzetség közös téli szálláson töltötte; az év nagyobbik részében azonban legelő állatállományukat követve, lakóhelyüket változtatták. A nyár kezdetén, amikor dús fű borítja a legelőket, huzamosabb ideig tartózkodtak egy-egy helyen – nyári szálláson –, mint kora tavasszal és ősszel, amikor csak gyér táplálékot nyújt a puszta mező. Szókincsük e nomadizálást szépen tükrözi:

orun hely, 'locus'; *orna-, -r* lakni, 'habitare'; *qon-* megszáll; *qondur-, qondury* elszállásol, 'albergare', 'hospitare'; *oltur-, olturu* (meg)ül, 'sedere'; *olturmaq* ülés, szálláshely, 'sessio'; *olturt-* letelepít; *qyšla; -r* áttelel; *qyš qyšla-* téli szálláson van; *köč-* vándorol; *jaj jajla-* nyári szálláson van; *qonaqlyq* éjjeli szálláshely, 'ospicium'.

[24] *Marquart:* Komanen 140; *Györffy Gy.:* Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Bp., 1965. [röviden: Napkelet.] 121–122.
[25] Uo. 49, 228.
[26] P. S. R. L. 1871. I. 192, 204.
[27] Uo. 186–187, vö. *Trautmann:* i. m. 204.
[28] P. S. R. L. 1871. I. 114.
[29] Uo. 154–157.

A folytonos helyváltoztatás szükségszerűen magával hozza, hogy nem állandó épületekben, hanem gyorsan felállítható és szétszedhető sátrakban laktak. Az Orosz Évkönyvek s az Igor-ének igen sok esetben tesznek említést a kunok sátrairól. Plano Carpini pedig kifejezetten mondja, hogy „a kunok ... nem építettek házakat, hanem sátrakban laktak".[30]

Sátraik szerkezetéről a Codex Cumanicus szókincse alapján megállapíthatjuk, hogy alapelemeiben egyezett a belső-ázsiai törökök jurt néven ismert nemezsátrával. A fal kun neve: *körövül*, etimológiailag megfelel a kirgiz *kerege* szónak, mely a sátor keresztrudakból összeállított falát jelöli; az ajtó neve, *ešik* megfelel a kirgiz sátor négy deszkából összerótt ajtófájának; a nemez kun neve, *kijiz* a kirgiz *kigiz*-nek, a sátorborításra használt nemez nevének; a kunok függönye, *kösegen* pedig a kirgiz *kösögö*-nek, mely utóbbiaknál a jurt azon függönyét jelöli, amely az ifjú házasok fekvőhelyét elválasztja a sátor többi részétől.[31]

jurt, qonuš lakás (jurta), 'mansio'; *ev, iv, öv* ház, 'domus' (a kirgizeknél e szó a sátrat jelöli!); *čatyr* (p.) sátor, 'tenda'; *ešik* ajtó, 'porta'; *körövül* fal, 'die muwer'; *kijiz* nemez, 'feltrum'; *jap-, japar-* befed, 'coperire'; *ešik, ešikni jap-* ajtót becsuk, 'portam claudere'; *tirek* oszlop 'collumpna'; *tam* tető, 'tectus'.

A sátor közepén van a tűzhely, mely télen a fűtés és a főzés helye; a sátor tetején pedig a nemezzel elfedhető füstnyílás. Tüzelésükben fejlődést jelentett az oroszoktól átvett sütőkemence: kun *peč* (r.) 'furnus'; *ot* tűz, 'ignis'; *qov* tapló, 'esca'; *očaq* tűzhely, 'brandale'; *otluq* kémény, kürtő, 'foxinum'; *sufra* (a.) kémény, 'caminata'; *qatra* kémény 'caminata'.

A sátor berendezésének legfőbb darabjai a nemez fekvőhelyek, takarók, szőnyegek, a függöny, az anyagi javakat, prémeket, munkaeszközöket tároló ládák és zsákok, a bőrök s végül a konyha- és világító eszközök: *töšek* fekvőhely, ágy, 'eyn vilcz bette', 'lectum', 'letus', 'straponta'; *jabov* takaró; *japqyč* takaró, 'coperta'; *jovuryan* paplan, tűzött ágytakaró, 'culter'; *čarčav* ágytakaró, 'lenteamina'; *čörgek* pólya; *šarpan* kendő, 'toalia';[32] *kösegen* ágyfüggöny, 'cortina'; *kövüz* szőnyeg, 'tapetum', 'tapitun'; *quburčuq* doboz, 'busore'; *olturyuč* pad, 'bancha', 'scabellum',[33] *čyraq* gyertya, 'candela'; *čyraqlyq* gyertyatartó, 'candelabrum'; *sibürtki* söprű, 'scupa'.

Érdekes, hogy a kunok a nemezsátor mellett a kéregkunyhót is ismerték. A kódex *alačuq* kunyhó, 'cabana' szava az altaji török *alačyq*-nak felel meg, amely Radloff leírása és rajza szerint egyenes rudakból, kúp alakban összetá-

[30] *Györffy:* Napkelet 99. (cap. IX/22.)
[31] Vö. *Almásy Gy.:* Vándorutam Ázsia szívében. Bp., 1903. 177–81, 685. Adatát helyesbítette lektorom, Mándoky István.
[32] Grönbech *sarpan*-nak olvassa és 'Tischtuch' jelentéssel közli; ami vizsgálódásunk időpontjára nézve nem valószínű. A *šarpan*-nak megfelelő magyar *Sárpán* egy halom neve a Nagykunságban, Kunhegyes mellett.
[33] Valószínűleg csak későbbi képzés az *olturmaq* 'ülni' igéből, s így művelődéstörténeti jelentőséget nem lehet tulajdonítani neki.

masztott építmény, nagyrészt fakéreggel, kisrészt nemezzel befedve. Nem hordozható, s többnyire a téli szálláson szokták felállítani.[34]

Telepeik körül szérű (*yndyr* szérű, 'area') és kút (*quju* kút, 'puteus', 'eyn brun') meglétére következtethetünk.

Épületeik mellett említést érdemelnek a kunok lakószekerei. Egy 1199-i esemény kapcsán arról olvasunk, hogy a kunok szekereken vonultak az ellenség elől a pusztába; szekereikről pedig megtudjuk egy néhány évvel későbbi adatból, hogy sátorszerű fedéllel voltak ellátva.[35]

Állandóbb jellegű építmény feltehető még egy-egy törzsfő vagy az egész nép fejedelmének téli szállásán (*orda* udvarhely, 'curia'; *qabaq* kapu); ennek méreteit és szerkezetét illetőleg azonban nincsenek adataink. A kódex kun eredetű szókincse tartalmaz szilárd épületeket jelölő kifejezéseket is, ez azonban annyit jelent csupán, hogy állandó kapcsolatban lévén letelepült társadalmakkal, az építés, ház, torony stb. fogalmakat ismerték, s a Krímben a XIII. század végén maguk is lakhatták. Vö.:

qobar-, qopar-, -ur épít, 'edificare'; *qobarmaq* építmény, 'edificium'; *qazma* alapfal árka, 'sapa'; *or* (vár)árok, 'der grabe'; *kerpič* vályogtégla; *bišmiš kerpič* égetett tégla, 'matonj'; *torayy* torony, 'eyn turm'; *jyχöv* templom (tulajdonképpen 'szent ház', mint a magyar *egyház*, tehát újabb összetétel); *taqta qaŋa* padló, 'tabule'; *izba* (r.< *izbe?*) kamra, 'camera'; *tuluq* erkély, 'balconus'; *juzaq* zár, 'clauatura'.

A dél-oroszországi kunok társadalmi formája a nemzetségi szervezet volt. A nemzetségek alapsejtjei a nagycsaládok voltak; a nagycsalád az apajogú leszármazáson épült fel. Házassági formájuk az egynejűség volt, de a levirátus intézménye, amelyet az orosz évkönyvíró az „anyós és sógornő" feleségülvételével példáz,[36] szükségszerűen többnejűséghez vezetett. A tehetőseknek egy fő feleségük volt, aki mellett nem egyenrangú ágyasok éltek. A házasodás rendjét az exogámia határozta meg. A rokonsági viszonylatokra a kódex alábbi szavai vetnek fényt:

kök eredet, leszármazás; *uruq, uruχ* magzat, leszármazottak, nemzedék, 'proles'; *er* férfi, férj, 'masculus, maritus'; *epči* asszony, feleség, 'mulier', 'uxor'; *asyr* esküvő, 'nupcie'; *küjegü, küjöv* vőlegény, 'sponsus', vő, 'jener, jenerus'; *kelin* meny, menyasszony; *ata* apa, 'pater': *ana* anya, 'mater'; *tul* özvegy; *tul χatun* özvegyasszony, 'vidua'; *atalyχ* mostohaapa, 'der styf vater'; *qajyn* após, 'socer'; *ulu ata* nagyapa, 'auus'; *tayaj* anyai nagybácsi, rokon, 'consanguineus'; *aya* bátya; *qaryndaš, qarandaš* fivér, öcs 'frater'; *qyz qarandaš* húg, 'solor (!)'; *ataš* névrokon, 'genanne'; *jezne, jizne* sógor, rokon 'cognatus'; *oyul, ovul,* többes

[34] *Radloff:* Aus Sibirien I. 269.

[35] P. S. R. L. Lavrentevskaja Letopis. Leningrad 1926. 428; *Gyárfás* II. 138. A mongolok XIII. századi sátoros szekereit leirja Rubruk. ld. *Györffy:* Napkelet 122–123. Erre ld. még *Vladimircov, B. J.* Le régime social des Mongols. Paris, 1948. 50–51.

[36] *Šahmatov:* i. m. 16; *Trautmann:* i. m. 9.

oylanlar fiú, 'filius'; *oylan* ifjú, gyerek, szolga (mindkét nembeli); *oylanlar* fiúk, szolgák, 'pueri', 'famuli'; *qyz* szűz, hajadon, 'virgo', leány, 'filia'; *inî* öcs, unoka, 'nepos'; *abušqa, abyšqa* öregember, 'senes'; *qart, qary* öreg, 'senes'; *qurtqa* öregasszony, 'anus', 'en babe'.

A tágabb értelemben vett család, amelyről e fogalmak képet adnak, eredetileg közös tulajdonként birtokolt egy megélhetéséhez szükséges marhaállományt. A magántulajdon kialakulásának során azonban a jószág jelentős része a nagycsaládfő tulajdona lett, míg a családfő távolabbi rokonai vagyontalanná váltak, és nem volt beleszólásuk az eredetileg közös vagyon intézésébe. A magántulajdon kialakulásának fogalmai, mint pl. osztozkodni, az úr része, lopni; gazdag, szegény, koldus, szókönyvünkben már jellegzetes szókinccsel lép fel:

enči magántulajdon; *üleš-, -ür* osztozni, 'diuidere'; *ülešmek* osztozás, 'diuisio'; *ülüš* rész, javadalom; *sajyat* az úr része, 'des heres teyl'; *baj, barlu* gazdag, 'dives'; *bajlyq* gazdagság, 'diuitia'; *jarly, järli* szegény, 'pauper'; *qaraqčy* rabló, kéregető; *borč* adósság; *borčlu, borčly* adós, 'debitor'; *oyry, oyur* tolvaj, 'fur'; *oyrula-, oyurla-, -r* lopni, 'furare'; *oyrulamaq* lopás, 'furtus'.

A szegény rokonság lesüllyedésének folyamatát igen jól szemlélteti néhány kun szó jelentésváltozása. Az *oylan* szó, amely eredetileg fiút jelentett, a Codex Cumanicusban már 'famulus', szolga jelentéssel is előfordul. Ezzel párhuzamosan az elszegényedett házbeli asszony *(evdeqi epči)* és házbeli leány *(evdeqi qyz)* szókönyvünkben 'famula' szolgálónő és 'domicella' szolgálólány jelentéssel jelenik meg.

A családfő szűkebb családjából, az elszegényedett rokonokból és az önként csatlakozott vagyontalan elemekből összetevődött nagycsalád létét a jószágállomány határozta meg. A jószágállomány azonban kedvező körülmények között gyorsabban szaporodik, mint a család. Egyre több emberre van szükség a nyájak felügyeletéhez, a ház körüli munkák ellátásához, s munkaerőnek ellenséges hadifoglyot is fel lehetett használni. Ez a körülmény teremtette meg a rabszolgaréteget a kun társadalomban.

Említettük, hogy a kunok igen sok foglyot hurcoltak el a szomszédos tartományokból. Ezek egy részét eladták rabszolgának, másik részét azonban megtartották a gazdaságban és a ház körül szükséges munkák elvégzésére. Az Orosz Évkönyvek már az 1095. és 1103. évnél megemlítik, hogy az oroszok a kunok szállásain „cselédeket" zsákmányoltak. A szövegben előforduló челядь kifejezés[37] alatt minden bizonnyal rab cselédet kell értenünk. Az 1171. és 1205. évnél pedig azt olvassuk, hogy az orosz csapatok igen sok orosz foglyot szabadítottak ki a kunok kezei közül.[38]

A fogoly-, ill. rabszolgaréteg a Codex Cumanicusban változatos szókinccsel van képviselve:

tutyun, tutqun fogoly, 'captus'; *qul* szolga, rab cseléd; *qulluq* szolgaság, szolgá-

[37] P. S. R. L. 1871. I. 158, 184.

[38] P. S. R. L. Lavrent. Let. 1926. 363, 420.

lat; *qulluq et-* rabként szolgál; *qulluqčy* szolgáló, 'famulus'; *qaravaš* rab cseléd lány, 'ancilla', 'scraua'; *kün* rabszolganő, 'scraua'.

A nagycsaládból és néhány rab cselédből tevődött össze a kun társadalom legkisebb önállóan gazdálkodó egysége, amelyet valószínűleg a kódexünkben is fellelhető *jurt* háznép, otthon, 'mansio' szóval jelöltek.[39]

Az egymással apajogú leszármazás alapján rokonságban lévő nagycsaládok tették ki a nemzetséget *(uruq)*, s ezeknek változó egyesüléséből alakult ki a törzs, magasabb fokon a törzsszövetség, a nép *(el)*.

A kun nemzetség és törzs mibenlétét illetően forrásaink meglehetősen tájékozatlanul hagynak bennünket. Az önálló néven felmerülő társadalmi egységekről több esetben nem tudjuk eldönteni, hogy nemzetségnek vagy törzsnek fogjuk-e fel, s így a nemzetségi szervezet alakulására nézve a nevek magyarázatára vagyunk utalva.

Az egyik kun törzs neve, *Čortan* 'csuká'-t jelent, s ez a körülmény megengedi azt a feltevést, hogy egy korábbi totemisztikus nemzetségi rend maradványát lássuk benne. A szibériai népek totem-, ill. ongon-kultuszában több példát ismerünk arra, hogy bizonyos nemzetségek hal őstől származtatták magukat, az illető halfajtát különös tiszteletben részesítették, húsát nemették stb. Így pl. az egyik karagasz törzs egy bizonyos *pot-palyk* nevű halat tekintett ősének. A szojotok, a minuszinszki tatárok és a karagaszok asszonyai nemették a csukát.[40] A vogul *Sojna* nemzetség totemállata éppenséggel a csuka volt.[41]

A kun törzsszervezetben mindenesetre a totemizmus meglétének más nyomát nem találjuk, s nincs adatunk a totemizmussal kapcsolatos exogám frátriák meglétére sem.

A kun törzsnevek egy csoportja határozottan személynévből, ill. nemzetségnévből alakult. Így pl. kétségtelen, hogy a *Burč-oγly* 'Bors-fi' és *Kolaba-oγly* 'seregszárny-apa-fi' és a *Toksaba* 'méltóságnév' törzsnevek, amelyeknek orosz alakjai: Бурчевичи, Колобичи, Токсобичи szintén patronim képzővel ellátott személynevek, eredetileg egy *Burč*, *Kolaba*, ill. *Toksaba* nevű személy, ill. ezek nemzetsége után vették e nevüket. E nemzetségnevekre például felhozhatjuk a *Kuraman-oγlu*-dinasztia nevét, amely a XIV. században Kis-Ázsiában tűnt fel.[42] A tárgyalt kun nemzetségnevek bizonyára úgy váltak törzsnevekké, hogy a *Burč-oγly*, *Kolaba-oγly* és *Toksaba* nemzetség vagyoni súlyánál, számarányánál és harci erejénél fogva a többi nemzetség fölé kerekedett, s ezen keresztül az egész törzs névadója lett.

A nagycsaládoknak nemzetséggé és a nemzetségeknek törzzsé ötvöződését elősegítette a nomadizálásnak az a formája, amelyet a kunok Ukrajna, Moldva és Havasalföld területén folytattak. Mint fentebb kifejtettem, e területen lehetetlen volt a kis társadalmi egységekben való pásztorkodás. Az állandó harci veszély megkívánta a nagy egységek együttlakását, s fel kell tennünk, hogy egy-egy folyó mentén több száz jurtból, ill. több ezer főből álló nemzetség (esetleg törzs) ütött téli szállást, s e nagy egységek lazább együtt-tartással keresték fel a folyók mentén felvonulva nyári legelőiket is. A nemzetségek és törzsek egyesülése révén jött létre a kun törzsszövetség, ill. a nép (vö. kun *el* nép, ország, 'prouintia').

A legtöbb kun törzsnevet az egyiptomi arab források ismertetik meg velünk. A mongolok ugyanis 1223-i dél-oroszországi győzelmük után igen sok elfogott kunt adtak el Egyiptomba és Szíriába rabszolgának. Az Egyiptomba került rabszolgák, mamelukok 1254-ben magukhoz ragadták a hatalmat, s több évszázadig tartó uralkodásuk alatt jelentősen felvirágoztatták a helyi arab irodalmat. A mameluk dinasztiák idejében írt kozmográfiai, történeti és biográfiai munkák a Kipcsak-föld ismertetése, ill. a mamelukok eredetének tárgyalása kapcsán több ízben megemlékeznek a kipcsak (kun) törzsekről. Dimaski (megh. 1327) hiányos és nem egészen megbízható névsora ellenőrizhető és kiegészíthető az Orosz Évkönyvekben és a magyar oklevelekben fenntartott kun törzsnevek összevetésével.[43]

A kun törzsekről szólva vizsgáljuk meg az uralkodó réteget és a hozzá kapcsolódó társadalmi elemeket. A Codex Cumanicusban három török eredetű méltóságnevet találunk:

bej, *bij* úr, 'dominus', főúr, 'baronus'; *beg* törzsfő, fejedelem, 'princep (!)'; *qan*, *χan* uralkodó, kán, 'imperator'.

Mindhárom méltóságnév előjön kipcsaki eredetű mameluk és *kun* személynevekben. Pl. *Bej-bars* 'úr-tigris'; *Bej-boya* 'úr-bika'; *Bej-χodža* 'úr-úr'; *Bej-demür* 'úr-vas'[44]; *Beg-taš* 'úr-kő'; *Beg-timür* 'úr-vas'[45]; *Aj-beg* 'hold-úr'; *Šad-beg* 'herceg-úr'[46]. Bizonyára a *qan* ~ *χan* uralkodói méltóságnév rejlik az Orosz Évkönyvekben említett *Saru-qan* és *Tugor-qan*, valamint a magyarországi Szejhan *(Zeyhanus dux)*, Kun László hozzátartozója, alighanem apósa nevében.[47]

A kun *bej*, a 'dominus' és 'baronus' kifejezésekből következtetve, valószínűleg nemzetségfőt jelölt. Ez eredetileg a nemzetség legvagyonosabb nagycsaládjának feje, aki a nemzetséget illető gazdasági, jogi és erkölcsi jellegű ügyekben a nemzetség tekintélyes tagjainak meghallgatásával dönt.

[39] *Vladimircov:* i. m. 52, 70-71 kk.
[40] *Zelenin, D.:* Kult ongonov v Sibiri. Akad. Nauk. SSSR. 1936. 187–8, 190–2.
[41] *Csernyecov, V. N.:* Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez. Bp., 1949. 4.
[42] Vö. *Moravcsik Gy.:* Byzantinoturcica. Berlin, 1958. II.² 151.

[43] Dimaski névsorának változatait közli *Marquart:* Komanen 157. Vö. *Györffy Gy.*, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: *Székely Gy.* (röviden: *Györffy*, Parasztság tört. 14. sz.) 248 skk. és alább; újabb irodalmához ld. *Rásonyi L.:* Philologiae Turcicae Fundamenta III/1. 24–25.
[44] *Sauvaget, J.*, Journal Asiatique 238 [1950]. 43–44.
[45] *Houtsma:* i. m. 33.
[46] *Sauvaget*, i. h. 39, 48. Az utóbbi személynévben a *šad* megfelelhet a perzsa eredetű *šad* méltóságnévnek, amely a kipcsakokhoz számított kimek törzsszövetségben a XI. században már megvolt. A *bej* társadalmi helyzetére a múlt századi nomád társadalmakban ld. *Radloff, W.:* Das Kudatku Bilik. Pbg., 1891. I. k. LII skk.; *Németh:* HMK. 22.
[47] *Györffy:* Napkelet 117, 239.

Családi vagyonának és a nemzetség politikai tekintélyének növelésével egy egész törzs fejévé válhatott. Méltósága nem apáról fiúra öröklődött, hanem a seniorátus alapján a család legidősebb tekintélyes férfitagja követte az uralomban. A kun törzsfői méltóságot a *beg* 'princep(s)' szóval jelölték.

A törzsfők megegyezése alapján létrejött törzsszövetség élén az egyik gazdag, nagy hatalmú törzsfő állott, aki a szövetség ügyeit a törzsfők tanácsával intézte. Ez viselte a *qan, χan* címet a kun társadalomban. Bizonyára ilyen „primus inter pares" volt *Tugorkan* kun vezér; 1094-ben Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem az ő leányát vette feleségül, hogy a kunokkal békés állapotot teremtsen; 1117-ben pedig Vlagyimir Monomah nagyfejedelem a már elhunyt Tugorkan unokáját jegyezte el fia, Andrej részére hasonló céllal.[48]

Egyeduralkodó hiányát és a kun nemzetségi szervezet látszólag demokratikus jellegét szemlélteti az Orosz Évkönyvek 1103-i adata is. E szerint a kunok, meghallván, hogy Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem haddal készül ellenük, tanácsot tartottak, amelyen egyik idősebb vezérük, *Urusoba* békét javasolt, a fiatalabbak kívánságára azonban a harc felvétele mellett döntöttek.[49]

Kódexünk ismeri a népgyűlés mongol kifejezését, de a jövevényszó a kunban az Aranyhorda viszonyainak megfelelően már jelentést változtatott: a *qurulta* udvar(tartás), 'hof' és *qurulta qurar* udvart (tanácsot) tart, 'he wil eyn hof halden' példázza, hogy a despotizmus viszonyai között a népgyűlés helyett már az uralkodó kíséretével dönt. A káni despotizmus előtt bizonyára a kun törzsekben és nemzetségekben a fegyvereseknek is szava volt a tanácsban, amelynek neve: *keŋeš* tanács, 'consilium'.

Mindamellett úgy látszik, mintha a XIII. század elején a rangban első törzsfő, a kán uralma kezdett volna állandósulni. A mongol támadás azonban ezt a fejlődési folyamatot megakasztotta.

1171-től kezdve Könček (Кончакъ) fejedelem hol másodmagával, hol mint a kunok egyeduralkodó kánja, sorozatosan szerepel az Orosz Évkönyvekben;[50] Rasídaddín egyenesen azt mondja róla a XIII. század első évtizedeire vonatkozóan, hogy ő Kipcsak örökös uralkodója.[51] Lányát még 1184-ben Vlagyimir, Igor novgorodi fejedelem fia vette nőül;[52] fia, a megkeresztelt György (Юрьгий Кончаковичь) 1224-ben minden kunok fejedelmeként szerepel.[53] Érdekes, hogy a Szübőtej életét tárgyaló kínai források Jurijt Yu-li-ki néven másodmagával említik mint a kunok fejedelmét.[54]

Tény az, hogy Jurijnak és fiának 1224-ben bekövetkezett halála után *Köten* (Котянъ) ismét egyeduralkodóként szerepel, s 1239-ben Magyarországra *rex Cumanorum*, ill. *imperator Cumanorum* címmel vonul be a kun törzsszövetség

[48] P. S. R. L. 1871. I. 161, 205, vö. *Trautmann:* i. m. 162.
[49] P. S. R. L. 1871. I. 183, vö. *Trautmann:* i. m. 188.
[50] P. S. R. L. 1871. I. 414–15, 420–21, 424, 428 skk.; *Marquart:* Komanen 153.
[51] *Berezin*, Trudy Imp. Arheol. Obščestva VII. 171 nyomán: *Marquart:* Komanen 154.
[52] *Marquart:* Komanen 155.
[53] P. S. R. L. II. Pbg., 1908. 739.
[54] *Bretschneider:* i. m. I. 297–98; *Marquart:* Komanen 152; *Pelliot*, i. h. 25 [149].

élén. Hogy ő is a fenti uralkodócsalád sarja volt, következtethetünk abból, hogy egyik leánya már 1224 előtt Misztiszlav halicsi nagyfejedelem felesége lett,[55] unokáját vagy unokahugát pedig húsz év múlva a magyar trónörökös vette nőül.

A kán – s általában minden törzsfő – mellett ott állott a nagy tiszteletben tartott főfeleség, a *qatun;* ezek mellett pedig az ágyasok, rabszolganők sora. Midőn *Köten* 1224-ben Halicsba menekült, vendégajándékul sok ágyast ajándékozott el az orosz fejedelmek között. A Codex Cumanicus jellemző módon négy eredeti kifejezést tartalmaz az 'ágyas' szóra, sőt a kerítő fogalmát is ismeri: *qatun, χatun* úrnő, 'domina'; *qan qatuny* a kán felesége, 'imperatris'; *küni* ágyas, 'amica'; *ojnaš* ágyas, 'amica'; *quma* ágyas, élettárs, 'amasia'; *ersek* kéjnő, 'meretrix'; *qaltaq* kerítő, 'rofianus, rofiana'. A kun társadalom összeomlása után a krími gyarmatvárosokba menekült kun nők jó része jutott ilyen sorsra.

A virágkorában lévő kun fejedelemség uralmi berendezését a viszonylag gazdag forrásanyag ellenére sem ismerjük úgy, mint a türk, kazár és mongol birodalomét, sőt az uralmi funkciók megosztását a méltóságok között úgy sem, mint az avarokét, vagy a IX–X. századi magyarokét, avagy a besenyőkét.

Ennek oka egyrészt az, hogy nem maradt fenn a kunok uralmi rendjét és méltóságait ismertető forrás, másrészt az, hogy a kun fejedelemség nem tudott megszilárdulni; az orosz fejedelemségek megerősödésével nem volt mód a környező letelepült népek rendszeres adóztatására és a távolsági kereskedelem állandó vámolására.

Egyeduralkodó örökletes kánság kialakulására nem tudunk következtetni, s nem tudjuk, hogy a felmerülő vezérnevek mögött milyen családi kapcsolat állott fenn. Maga a kán is vezetett hadat, mint pl. Tugorkan 1096-ban és Könček 1179-ben, ami a kifejlett nomád államokra, birodalmakra már nem jellemző.

A kán és fia közti uralommegosztásra utaló forrás nincs, viszont arról tudunk, hogy a mongol veszély akuttá válásakor (1223 előtt) a kunok követségét Bagdadba Könček fia, *Qumarmyš Qolčy* vezette.[56]

A káni egyeduralom fokozatos erősödése mellett kicsillanni látszik az uralom kettősségének valamilyen formája: 1095-ben *Itler* (Итларъ) és *Qytan* (Китанъ), 1127-ben *Selük* és *Taš* (со Селуком и с Ташемъ), 1171-ben *Könček* (Кончакъ) és *Köbek* (Кобякь), 1224-ben *Jurij Končakovič* és *Danilo Kobjakovič*, valamint *Yu-li-ki* és *Ta-ta-ka-rh* állt a kunok élén.[57] Ez arra mutat, hogy a kán mellett egy másik főméltósággal is számolnunk kell a kun törzsszövetség vezetésében.

A kán állandó kíséretét alkotta harcban és békében hűbéres testőrsége, a *nöger*-ek csoportja. Ez az intézmény a nomád birodalmakban tűnik teljes kifejlődésében elénk; a türköknél a *bujruq*, a mongoloknál a *nökör* (többesben

[55] P. S. R. L. 1871. I. 498, 503, 507, 513–14, vö. részben *Hodinka:* i. m. 349, 361, 369; *Marquart:* Komanen 78–79, 148; *Szentpétery E.:* Scriptores Rerum Hungaricarum [röviden: SRH.] Bp., 1937–38. II. 553–67. passim.
[56] *Marquart:* Komanen 154.
[57] P. S. R. L. 1871. I. 158, 209, 387, 495; P. S. R. L. Lavrent. Let. 1926. 296, vö. *Marquart:* Komanen 152–55.

nögüt), de a XIII. századra a kunoknál is kialakult.[58] Alátámasztja ezt a Codex Cumanicus tanúsága mellett (vö. *nöger* társ, 'socius' ~ perzsa *nöker* 'kísérő, katona') az a körülmény is, hogy kunok kísérő katonai funkciókban feltűntek az orosz fejedelmek mellett is.

Plano Carpini említi, hogy Jaroszláv orosz fejedelem fiának, aki Batu udvarában időzött, volt egy *Sangor* (<kun *sonyur* 'sólyom') nevű keresztény kun *miles*-e; magának Jaroszlávnak pedig egy *Temer* (<kun *temir* 'vas') nevű kísérő katonája.[59] A *nöger*-eknek fő jövedelme feltehetően a zsákmányban való részesedés volt. Bizonyára közülük kerültek ki a megbízott seregvezetők, a *čeri baśy* hadnagy, 'armiragius' és a *čäüs*, magyarországi kun helynévben *Csőszapa* (1411: *Cheuzapa*)[60], magyar *csősz* Árpád-kori 'praeco, törvényszolga' (~ Mahmúd al-Kásgari *čavuš* 'a hadrendre ügyelő tiszt'[61]); ezek a nemzetségek szerint felállott seregrészek működését a magasabb haditerv érdekében összhangba hozták.

A kun hadsereg (*čerī*) beosztása egyezett a nomád népekével. Erre mutat a kódexben a legnagyobb katonai egységet is jelentő *tümen* 'tízezer' említése, mely egyben a tízes-százas katonai beosztással járt együtt,[62] valamint az *alpavut* katona, 'miles' és az *atlu kiši* lovas, 'miles' említése. A kunban a katona és lovas szó azonos értelmű, ami egyben lovas hadsereget és gyalogság nem létét is tételezi fel. A hadsereg általában a kán vagy valamely törzsfő (az Orosz Évkönyvekben mindig **князь**) vezérlete alatt vonult ki.

A bíráskodás a kun társadalomban a nagycsaládfők, nemzetségfők tiszte volt. A nemzetségek, törzsek között felmerült vitás ügyekben (pl. vérbosszú) a törzsfő, kivételesen a kán döntött.

Nincs adatunk rá, hogy a kán maga mennyiben vett részt jogesetek eldöntésében, s mennyiben bízta azt állandó vagy alkalmi főbírákra, de a kódex eredeti kifejezései a bíró és poroszló szóra azt mutatják, hogy a nemzetiségi bíráskodás felett kialakult az ítélkezésben alkalmi megbízottak kiküldésének rendszere:

jazuq, jazyq, jazuχ bűn, 'culpa, pecatun'; *jazuqlu* bűnös, 'pecator, curpabilis (!)'; *öč* bosszú, 'vindicta'; *töre* szokás, törvény, 'lex'; *törele-, -r* ítélkezni, 'iudicare'; *jaryula-, -r* bíráskodni, 'iudicare'; *jaryu* ítélet; *jarγučy, jaryyčy, jāryyčy* bíró, 'potestas'; *boyavul* törvényszolga, bakó, 'placerius'; *tanuq, tanyq* tanu, 'testis'.

A nomád társadalom igazgatása a fejlődés bizonyos fokán olyan speciális ismereteket kívánt meg, amelyeket alkalmi megbízottakkal ellátni nem lehetett. Első helyen kell itt megemlékeznünk az írnoki hivatalról. Hogy az írás a belsőázsiai török társadalmak uralkodó rétege mellett már az első évezred közepe óta otthonos volt, az az orkhoni feliratok és a turkesztáni ujgur emlékek előkerülése óta közismert. A sémi arameus eredetű türk rovásírás és az ezzel egy eredetű

[58] *Németh Gy.*: Kun László király nyőgérei. MNy. 1953. 304–18. A bujrukra'ld. *Győrffy Gy.*, Acta Orient. Hung. 11 (1960). 169–79.

[59] *Győrffy*: Napkelet 104, 107, 237.

[60] A ... Zichy-család ... okmánytára. Szerk.: *Nagy I.* Bp., 1894. VI. 168; vö. *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1894. II. 196.

[61] *Brockelmann, C.*: Mitteltürkischer Wortschatz. Bp.–Leipzig, 1928. 51.

[62] Vö. *Németh Gy.*, Berzeviczy Emlékkönyv. Bp., 1934. 168; TESz. III. 962.

ujgur folyóírás a Nyugat felé irányuló népvándorlások során nemcsak Szibéria és Turkesztán területére hatolt el, hanem eljutott Európába is, amint a nagyszentmiklósi kincs feliratai és a magyar rovásírás, továbbá a Codex Cumanicus ujgur betűs bejegyzése tanúsítja. A tatárjárás előtti kun írásra vonatkozóan nincs adatunk, s így nem tudjuk eldönteni, hogy kezdetben a Nyugat-Szibériában is honos türk írás avagy az ujgurok elterjesztette betűsor honosodott-e meg náluk, az írás ismeretét azonban a kódex ide vonatkozó szókincse alapján kétségtelennek kell tartanunk. A végső fokon talán kínai eredetű *biti-* (*pi*<**piet* 'ecset') 'írni' szó[63] mellett számos írással, számolással kapcsolatos kifejezést találunk benne:

jaz- ír, 'scribere' ~ *džyzar* ír, 'schribere'[64]; *bitik, bitiv, bitüv* betű, 'litera'; *bitikči* író, írnok, 'scriba'; *baqšy* (<mo.?,<chin.?) írnok, 'scriba'; *san* szám, 'numerus'; *sana-, -r* számol, 'numerare'; *qavuršyn* lúdtoll, 'di úadir keil'; *kayyt* (<p.) papír, 'papirun'.

A kódex egyetlen ujgur írásos bejegyzése (a *bitik* szó) mellett más bizonyítékunk is van arra, hogy a mongol hódítás után a Dél-Oroszországban maradt kunok ujgur írással éltek. Paschalis de Victoria olasz minorita szerzetes 1338-ban átutazván a Don vidéki kipcsak területen a következőket írta: „... Isten kegyelméből megtanultam a kun nyelvet és az ujgur írást, mely nyelvet és írást mindezekben az országokban általánosan használják ..."[65]

Természetesen a mongol kor előtti kun társadalomban nem szabad komolyabb jelentőséget tulajdonítanunk az írásnak. Eltekintve a tulajdonjegyektől, a jószág számontartását szolgáló rovástól és a kereskedelmi feljegyzésektől, az írást a társadalmi élet legtöbb mozzanatában kielégítően helyettesítette a pecsét (*tamya* 'pecsét'), ill. a pecsétet vivő megbízott szava. A *bitikči*, az írnok inkább csak a káni udvar tartozéka volt, és szerepe inkább a külfölddel való érintkezésben lehetett. A dél-oroszországi kunok több feudális állam – mint az orosz fejedelemségek, Bizánc, Magyarország, Bulgária – közé lévén ékelve, a békés érintkezés módjai tekintetében bizonyos fokig igazodni voltak kénytelenek szomszédaikhoz.

A külfölddel való érintkezés legfontosabb szerve mégis a személyes küldött, az *elči* követ, 'missus', 'mesaticus' és a tolmács (*tolmač, tylmač* tolmács, 'torcimannus') volt.

Követet leginkább békekötés vagy katonai szövetség létrehozása érdekében küldtek. Mindkettőre az Orosz Évkönyvekből hozhatnánk fel számos példát. A Volgán túli hazában lakó kunok az Orosz Évkönyvekben már 1055-ben úgy jelennek meg, mint akikkel Vszevolod perejaszlavi fejedelem békét kötött, s akik visszamentek régi hazájukba, miután Vszevolod a torkokat legyőzte.[66] Ezt

[63] *Gabain, A.*: Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1941. 303.

[64] Grönbech *čiz*-nek írja át; de tekintettel arra, hogy itt a kipcsak nyelvjárási *jaz* alaknak megfelelő oguz nyelvjárási *džyz* alakot találjuk (CC. facs. 25^{v}: *çixar* 'scribo', *çisdum* 'scripsi', *çisgil* 'scribe', *çizmac* 'scriba', helyesebben: 'scriptura'), a fenti átírást választottam.

[65] *Wadding*: Annales Minorum. Romae, 1733. VII. 256; *Győrffy Gy.*: Codex Cumanicus 15.

[66] P. S. R. L. 1871. I. 114. *Trautmann*: i. m. 116.

követően az orosz fejedelmek egyike-másika számtalan esetben szövetkezett a kunokkal. Jellemzők erre az 1125-ben meghalt Vlagyimir Monomah „Önvallomásai", amelyekben az idős kijevi nagyfejedelem elmondja, hogy a „polovec" fejedelmekkel 19 ízben kötött békét.[67] A magyarok is nemegyszer szenvedték e „békék" következményeit, így 1099-ben, amikor katonai szövetség jött létre Bonjak (Maniak) kun vezér, valamint Volodar és Vaszilko orosz fejedelem között egyrészt, Szvjatopolk, Jaroszláv meg az őket segítő Kálmán magyar király között másrészről, ami Kálmán súlyos vereségével végződött.[68]

A kunok diplomáciai tevékenysége a mongolok megjelenésekor öltött rendkívüli méreteket. Mint említettük, az 1223 előtti években Bagdadba küldöttek követséget,[69] amelynek célja valószínűleg a mongolok elleni védelmi szövetség volt, s kapcsolatos lehetett az iszlám felvételének ígéretével. Követség előzte meg a Havasalföldön lakó kunok és vezérük, *Borch* (< kun *bars* 'tigris') hasonló indokú 1223-i megtérését és *Köten* kun király 1239-i Magyarországra költözését is.

A szerződések kötésének módjáról Joinville tudósít részletesen, midőn leírja az 1239-ben Bizáncba vonult franciák Bolgárországon átvezető útját s a trákiai (bulgáriai) kunokkal való szövetkezését.

E szerint a bizánciak s a segítségükre siető franciák a kunokkal kötött szövetségüket nemcsak keresztényi módon esküvel, hanem kun módra vérszerződéssel is megpecsételték. A szerződő felek vérüket egy nagy ezüstserlegbe csorgatták, vízzel és borral elegyítették, és ezt közösen kiürítvén, vértestvérekké fogadták egymást. Utána egy kutyát szabadon engedtek, s ezt a szerződő felek karddal összekaszabolták, mondván, hogy így vesszen el az, aki a másik felet megcsalja.[70]

A külföldiekkel való érintkezésben igen fontos szerepe volt a tolmácsnak is. A Codex Cumanicus második részében, amelyet térítő ferences szerzetesek írtak, a tolmács igénybevételére a következő gyakorlati mondatok állnak:

Men sōjnūp ajtyredim sizge teŋeri sōzi, til bilmen tolmač joχ. „Szerettem volna nektek Isten szavát mondani, de a nyelvet nem ismerem, és nincs tolmács." – *Ujatmaŋyz maŋa jazuχyŋyz aytma tolmač-bile, qačan men til bilmen, ol tolmač andy borčlu-tur ol jazuχny jašyrma, nečik ata.* „Ne szégyeljétek bűnötöket tolmáccsal mondani, amiért a nyelvet nem ismerem, ez a tolmács is kötelezve van a bűn[vallás]t eltitkolni, mint egy [gyóntató] atya."[71]

Természetesen a kunok tolmácsaikat nem gyónásra, hanem kereskedelmi, hadi és diplomáciai megbeszélések közvetítésére használták. Ezek bizonyára azon kezesek, túszok közül kerültek ki, akik a szerződéskötések után néha éveket töltöttek valamely szomszéd ország területén.

[67] Uo. 204.
[68] *Hodinka:* i. m. 57 skk.
[69] Ld. 56. jegyzet.
[70] *Gyárfás* II. 204; *Gombos* 1230; *Eckhardt S.*, MNy 1938. 242 kk.
[71] A CC. facs. 61r, 63r után átírva; fordítását ld.: *Radloff, W.:* Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Pbg., 1887. 82; vö. *Grönbech:* Komanisches Wb. 32, 38.

Az Orosz Évkönyvek nomádokkal kicserélt túszokat említenek a 997., 1095., 1101. stb. éveknél;[72] bizánci vonatkozásban nincs közvetlen adatunk kun túszok vételére, de hogy ez az intézmény a dél-oroszországi nomádoknál gyakorlatban volt, tanúsítja Bíborbanszületett Konstantin két megjegyzése a besenyőkkel való megegyezésről: „Amikor ilyen feladattal császári megbízott megy Kherszonba, köteles tüstént Besenyőországba küldeni, tőlük túszokat és kísérőket követelni, s megérkezésükkor a túszokat Kherszon városában őrizet alatt hagyni ..."; „... a császári megbízott túszokul adja nekik embereit, és maga is vesz ezektől a besenyőktől más túszokat, azokat ott tartja a csapatszállító hajókon, s akkor egyezséget köt velük ..."[73]

Ez a gyakorlat minden bizonnyal a kunokkal szemben is érvényesült. 1193-ban az Orosz Évkönyvek arról beszélnek, hogy a *Burčoylu* törzsbeli kunok nem akarnak adni az oroszoknak *bilinč*-et: ... Бурчевичи же не хотячи дати билинча ...[74] E magyarban is meglévő szó hátterében alighanem a köztörök *bilik* ~ *bilek* 'csukló, alsókar' szó változata és a *-či* foglalkozásképző rejlik.

Végül diplomáciai és hadi vonatkozásban említést kell tennünk a futári intézményről, melynek meglétét a kódex tanúsítja: *syqryq* futár, 'curerius'.

Vallási tekintetben eredetileg a családfő, nemzetségfő egyik feladata volt az ősök tiszteletének ápolása. Az őstisztelet fontosságát akkor értjük meg világosan, ha meggondoljuk, hogy a családtagok, nemzetségtagok közös őstől származtatták magukat, s ezek tisztelete a nemzetség tagjait tudatosan összefűzte.

Az őstisztelet tulajdonképpen elhaltak, elődök tisztelete, s ilyenformán a halottkultuszból nőtt ki.

Primitív elképzelés szerint az élet a halál után tovább folytatódik. A halottnak a másvilágon ugyanazok a szükségletei vannak, mint az életben, ugyanazt a tevékenységet folytatja, mint az élők világában. Ezért temetéskor melléadják mindazt, ami földi életének folytatásához szükséges: ruháit, eszközeit, fegyvereit, lovát, szolgáját stb.

Niketas Choniates elbeszéli, hogy az elesett kun harcos mellé eltemették leggyorsabb lovát, csontíját és kétélű kardját, sőt római (bizánci) foglyát is, éspedig élve.[75]

A primitívek átlagos felfogása szerint a temetéssel kezdődik meg a halott útja a másvilágra, s ez kb. 40 napig tart, fizikailag a hulla teljes felbomlása kezdetéig. Hogy a halott a másvilágra el tudjon jutni s ne szenvedjen hiányt, ellátják útravalóval. Ételt tesznek a sírba, és bizonyos idő (40 nap, 1 év) elteltével a sír mellett rendezett tor alkalmával kívül a síron helyeznek el ennivalót.

Rubruk a kunokról szólva elmondja, hogy egy nemrégiben elhunyt ember sírján „magas póznák közé tizenhat lóbőrt akasztottak fel, minden égtáj felé

[72] P. S. R. L. 1871. I. 90, 163, 181 etc.
[73] *Moravcsik:* BK. 55.
[74] P. S. R. L. 1871. I. 454.
[75] *Gombos* 1698.

négyet, és kumiszt tettek oda, hogy igyék, meg húsokat, hogy egyék, pedig a halott állítólag meg volt keresztelkedve". (Napkelet 131.)

Az útravalóval való ellátás azért is fontos, hogy a halott ne szenvedjen szükséget és az élőket ne háborgassa.

A halott visszatérését különféle módon akadályozták meg. A kunoknál ezt a célt a sír fölé emelt halom s az arra helyezett kő vagy építmény is szolgálta. A temetkezőhelyül használt „kunhalmok" roppant sokaságáról Rubruk emlékezik meg több ízben: „E két hónap folyamán, amíg Szudakból Szartachhoz utaztunk, ... nem láttunk egyetlen várost, még csak épületromot sem, ahol valamikor város állott volna, csupán tömérdek kun sírhalmot." „Mentünk, mentünk tehát Kelet felé, és nem láttunk egyebet, mint az eget s a földet, olykor jobb kézről a tengert, amelyet a Don tengerének mondanak, valamint a kunok sírhalmait; ezek már két mérföldnyi távolból szemünkbe ötlöttek, lévén az a kunok szokása, hogy az egész rokonság együvé temetkezik." (Uo. 133, 137.)

Más helyütt azt is megmondja, hogy a halomra szobrot tesznek: „A kunok nagy halmot emelnek a megboldogult felett, és szobrot állítanak neki, mely Keletnek néz, és a köldöke előtt serleget tart a kezében." (Uo. 131.) Ilyen kőből készült szobrot, kamenaja babát a délorosz steppén sok helyütt találtak.

Minthogy a társadalmi helyzet a kunok felfogása szerint a síron túl is változatlan marad, a vagyoni különbségek a temetés módjában is kifejezésre jutottak, így a kunok temetkezési módja társadalmi rétegződésüket is tükrözi.

Már Rubruk említést tesz a gazdagok temetkezéséről, akik sírjuk fölé különböző építményeket emeltek: „A gazdagoknak gúlát is építenek, vagyis egy csúcsos házikót; némely helyen égetett téglából készült, nagy tornyokat láttam, másutt kőházakat, jóllehet errefelé nem találni követ." (Uo. 131.)[76]

Albertus Aquensis részletesen leírja egy törzsfő temetését. Szerinte Jónást, a kunok „király"-át („aki, úgy tűnik, kiemelkedett a kunok királyai közül"), Konstantinápoly falain kívül temették el. „Ebben az évben meghalt az előbb említett Jónás király, akit még nem kereszteltek meg, és ezért a város falain kívül temették el egy igen magas halomban, és nyolc fegyverhordozót élve függesztettek fel jobbról és balról, és így önkéntesen haltak meg, és 26 élő lovat hasonlóan felfüggesztettek itt." (Gombos I. 34.)

Bizonyosra kell vennünk, hogy a nyolc fegyveres, aki önként követte az uralkodót a halálba, a kísérő katonák, *nöger*-ek közül került ki. Ezeknek anyagi léte teljes mértékben az uralkodótól függött, az ő udvartartásában éltek, ő részesítette őket a zsákmányolt kincsekből és asszonyokból mindenki más előtt, s az uralkodóval közös halál, felfogásuk szerint, ennek az állapotnak a továbbfolytatását jelentette.

Még jobban megvilágítja ezt a felfogást Joinville leírása, aki, egy 1239–40 körül elhunyt kun úr önként halni készülő szolgájának búcsúzkodását és beszélgetését írta le egy fültanú elbeszélése nyomán. Eszerint a meghalt gazdag kun

[76] Vö. *Györffy:* Napkelet 64–65; *Wingaert, A. van den:* Sinica Franciscana. Quaracchi–Firenze, 1929. 181, 195, 186.

„lovag" számára a földben nagy gödröt ástak, ebben a holttestet felékesítve székre ültették és melléje adták legjobb lovát és legjobb szolgáját elevenen. A szolga leszállása előtt búcsút vett a kunok királyától és a többi gazdag úrtól. Ezek nyakába akasztottak sok aranyat és ezüstöt, és azt mondták neki: „Majd ha megérkezem a másvilágra, visszaadod nekem, amit adok." A kunok főkirálya levelet adott neki, mely első királyukhoz szólt, és ebben beajánlotta a szolgát. Ez megtörténvén, a szolgát és lovat ura mellé tették, a gödör nyílását gerendákkal befedték s erre követ és földet hordva nagy halmot emeltek.[77]

Bizonyosra kell vennünk, hogy Joinville leírásában az elhunyt „riches chevaliers" nemzetségfőt, a „meillour sergent" pedig kísérő katonát, *nöger*-t jelent, s így ez újabb adatot szolgáltat e jellegzetes társadalmi réteg meglétéhez.

Niketas Choniates idézett leírása viszont egyszerű szabad harcosok temetkezését örökíti meg; az ezek mellé élve eltemetett bizánci foglyok pedig rabszolgák voltak, akik valószínűleg nem önként vállalták a halált. Figyelemre méltó, hogy bizánci forrásunk nem tesz említést sírhalom emeléséről, s így arra kell gondolnunk, hogy kurgán csak gazdag nemzetségfőnek járt ki. Egy kunhalom összehordása nagy társadalmi munkát igényelt, s ezt egy egész nemzetség munkaerejével is csak rendkívüli esetekben lehetett megvalósítani.

Az elbeszélő forrásokból nyert képet kiegészíti a Codex Cumanicus szóanyaga. Ebben a temetés fogalma mellett megtaláljuk a kurgán, vagyis kunhalom, a kőszobor és a halott háza kifejezéseket:

kŏm-, -er eltemetni, 'subterrare'; *kömül-* temetkezni; *quryan* sírhalom, 'en gifvft grap'; *ív* sírépítmény 'des toden hws'; *jügünč* tisztelet, 'cultus'.

Végigtekintve a kunok temetkezésére vonatkozó adatokon, szinte elénk tárul az egész társadalom keresztmetszete. A túlvilági útra úgy indítják el a királyt, a főurat, a hűbérest, a szabad harcost és a rabszolgát, ahogy életében élt. Az elhunytak közül azonban csak keveseknek jut osztályrészül az a megtiszteltetés, hogy a hátramaradottak emlékezete tiszteletre méltó ősse avassa őket. Azok, akik népes családot hagytak maguk mögött, akik életük munkájával az utódok jólétét, tekintélyét emelték, „ősse" válnak, s emléküket kultusz övezi.

Milyen formában nyilvánul az őskultusz e népeknél?

Mint láttuk, a kunok az ős képmását ábrázoló kőszobrot állítottak a sírra,

[77] *Wailly, N. de-:* Histoire de Saint Louis. Paris, 1914. 209; *Gombos* 1230; magyar fordítását adja: *Eckhardt S.*, MNy. 1938. 243: *Encore nous conta une grant merveille qu'il vit tandis que il estoit en lour ost: que uns riches chevaliers estoit mors, et li avoit l'on fait une grant fosse et large en terre, et l'avoit l'on assis mout noblement et parei en une chaere; et li mist l'on avec li le meillour cheval que il eust et le meillour sergent, tout vif. Li serjans, avant que il fust mis en la fosse avec son signour, il print congié au roy des Commains et aus autres riches seignours: et au penre congié que il fesoit à aus, il li metoient en escharpe grant foison d'or et d'argent, et il disoient: „Quant je venrai en l'autre siecle, si me rendras ce que je te bail." Et il disoit: „Si ferai je bien volentiers." Li grans roys des Commains li bailla unes lettres qui aloient à lour premier roi, que il li mandoit que cil preudom avoit mout bien vescu et que il l'avoit mout bien servi, et que il li guerre donnast son servise. Quant ce fu fait, il le mistrent en la fosse avec son signour et avec le cheval tout vif; et puis lançierent sus le pertuis de la fosse planches bien chevillies, et touz li os courut à pierres et à terre; et avant que il dormissent, orent-il fait, en remembrance de csus que il avoient enterrei, une grant montaingne sur aus.*

s valószínű, hogy a síron felállított kúp alakú építmény – egy korábbi lakóháztípus – szintén valamilyen hasonló szobrocskát, bálványt rejtett magában. Az altaji törökök sátrukban a legutóbbi ideig külön helyen őrizték a fából és rongyból összeállított házi bálványokat. Ezeknek áldozatot *(tirki* 'áldozat') mutattak be, és nehézségek esetén segítségüket kérték.

A nagyobb társadalmi közösség által tisztelt ős alakját elbeszélésekben, hősi énekekben elevenítették meg, s hogy az utóbbinál hangszeres kíséretnek is szerepe volt, arra kódexünk szókincséből következtethetünk. A kódex az ének, énekes és versmondó fogalmán kívül a „kobzos" nevét is fenntartotta:

yrla-, -r énekel, 'cantare'; *yrčy* énekes, 'cantator'; *qošyčy* költő, fogalmazó, 'dictator' *(<qošuy* költemény); *qobuzčy* kobzos, 'sonator'.

Régi jeles nemzetségfő nevét a tőle leszármazott nemzetség is viselte, mint arra a törzsnevek ismertetése kapcsán rámutattam.

Joinville azon adata pedig, amely szerint a kunok főkirálya, kánja 1239–40 körül levelet küldött „első" királyukhoz, arra mutat, hogy az elhalt nagyok kultusza a történeti tudat kibontakozása irányában megtette a kezdő lépéseket.

Ha felvetjük azt a kérdést, hogy ki lehetett a kunok első királya, akinek alakját az utódok képzelete még a túlvilágon is központi helyre emelte, *Könček* kánra is gondolhatunk, aki adataink szerint újból birtokba vette a Dnyeper környéki legelőket, melyekről a kun törzsszövetség a XI. század végén kiszorult, aki sikeres hadi és diplomáciai tényekkel örökítette meg a nevét, s akit elsőként neveznek forrásaink egyeduralkodónak. Kultuszára mutat az is, hogy nevét Magyarországra, Hvárezmbe és Egyiptomba került kunok egyaránt viselték.

A feltehetően a *künčäk* 'napocska' szóból eredeztethető név viselője Hvárezmben Damas d'al Jaziri szerint „*Könčäk*, nom d'un mamelouk originaire du Khorezm",[78] Magyarországon pedig a Csertán nembeli *Kumcheg ~ Küncheg* ispán (1347, 1366), akinek nevét *Köncsög* puszta Kecskemét közelében máig megőrizte.[79]

Ahogyan esetünkben „főkirály" tartotta fenn az érintkezést az elhunyt kánnal, úgy a társadalom kisebb egységeiben eredetileg a nemzetségfő és családfő feladata volt az ősök kultuszának ellátása. A túlvilággal való érintkezés fenntartása azonban speciális képességeket és ismereteket kívánt, s ez jórészt a sámánra hárult, akinek működését legtalálóbban Rubruk jellemezte.[80]

A sámánizmus mellett a kun társadalom már a Volgán túli hazában meg kellett hogy ismerkedjen az ujgurok közt elterjedt manicheizmussal és az iszlámmal, utóbb pedig a keleti és nyugati rítusú keresztény vallással. Mani vallására csupán egy személynév emlékeztet: 1099-ben a kunok egyik vezére a Képes Krónikában *Monoch*, az Orosz Évkönyvben Вонякъ; nevét Anna Komnéné Μανιάκ alakban jegyezte fel.[81] A kunban a szókezdő *m* miatt jövevénynek

[78] *Sauvaget, J.*, i. h. 55.
[79] *Györffy Gy.*, Parasztság tört. 14. sz. 272. Ld. alább.
[80] *Györffy:* Napkelet 202–05.
[81] SRH I. 425; *Hodinka:* i. m. 58 skk.; *Moravcsik:* BT. II.² 181.

tekinthető név forrása alighanem a III. századi ázsiai vallásalapító, ill. követőinek neve. Ami az iszlámot illeti, a Codex Cumanicus olyan sok perzsa és arab jövevényszót tartalmaz, hogy ez a legóvatosabb mérlegeléssel is hosszú ideig tartó kereskedelmi érintkezést tételez fel. A kun nyelv arab eredetű *šajtan* sátán, 'satanas' és *pajyambar* próféta, 'profecta' jövevényszava pedig aligha lehet kései, XIV. századi kölcsönzés, mert ha e fogalmakkal a kunok a kódexet író keresztény térítők révén ismerkedtek volna meg, keresztény szavakkal fejezték volna ki azokat. Kunok mohamedán hitre térésére a mongol kor előtt nincs adatunk, de kétségtelen, hogy voltak köztük szép számmal. 1184-i orosz adat szerint pl. *Könček* kánnak volt egy *besermin* (hvárezmi mohamedán) embere, aki a tűzhajításban volt gyakorlott.[82] Maga *Könček*, mint említettem, Bagdaddal lépett diplomáciai érintkezésbe. Az a családi kapcsolat azonban, amelyet az orosz fejedelmekkel létesített, a keresztény vallás felé hajlította. Fia, Jurij (György), valamint *Köbek* fia, Danilo (Dániel) már 1223-ban keresztény nevet viselt.[83] A mongoloktól elszenvedett többszöri vereség azután meggyorsította e folyamatot. A megbomlott törzsszövetség egyes részei fejedelmeikkel a szomszédos keresztény államokhoz fordultak s politikai támasz reményében megkeresztelkedtek. Így jelentkezett a keresztény hit felvételére az orosz források 1224-i adata szerint *Bastyj* (Бастый) kun fejedelem.[84] Így szánta rá magát a római egyházba való felvételre 1227-ben[85] a kunok negyedik törzsfője,[86] *Bej-bars* ('úr-tigris'), akinek földjén, Moldvában és Havasalföldön már ekkor hat éve működtek domonkos szerzetesek is.[87] *Bej-bars* fiát küldte Magyarországra követségbe, aminek eredményeképpen a törzsfőt sok ezer főnyi népével Róbert esztergomi érsek Béla herceg jelenlétében megkeresztelte, és térítő püspökséget létesített a kunok földjén Moldvában, Milkó központtal.[88]

[82] *Marquart:* Komanen 154.
[83] Uo. 153 skk.
[84] P. S. R. L. II. 739; *Marquart:* Komanen 148, 151.
[85] *Theiner, A.:* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Romae, 1859–60. I. 86–87; *Gyárfás* II. 394.
[86] *Gombos* 880.
[87] *Gombos* 464, 2334.
[88] A kérdés nagy irodalmából figyelemre méltó *Gyárfás* II. 220 skk.; *Pfeiffer, N.:* Die ungarische Dominikanerordensprovinz. Zürich, 1913. 76 skk.; *Ferenț, J.:* Cumani și episcopia lor. Blaj, 1931. 113–23; *Makkai L.:* A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen, 1936. A kérdés újabb vizsgálói a hiteles egykorú forrásokkal szemben a közel egykorú, de túlzott térítési eredményeket feltüntetni igyekvő domonkos források elbeszélését fogadták el, amely két vezért csinál apából és fiúból. A törzsfő-atya neve egykorú forrásokban *princeps Borcz* (Theiner I. 86); *Boricius* (MG SS. XXIII. 511); a domonkos források névpárja: *Bruchi ~ Bribrech; Brut ~ Bernborch* (ld. a 3. jegyz. alatt idézett irodalmat); variánsok: *Brut, Bauch, Bruch ~ Bemborch, Brebroth, Bibrech* (*Ferrarius, Sig.:* De rebus Hung. prov. Ord. Praed. Viennae, 1637. 40). A hosszabbik név *Bri-, Bre-, Bi-, Bem-, Bern-, Mem-* elemében az első betű kétségtelenül *B*, a második *e* (melynek *r*-es tévesztése gyakori), a harmadik az egyik forráscsoportban *i*, a másikban talán *u, w:* tehát együtt *Bei-, Bew-*. A név második elemét a *-borch* variáns tartotta fenn helyesen, mely azonosnak látszik a rövidebb névvel, s egyezik más forrásaink *Borch ~ Boricius* nevével. Az összetett név kétségtelenül azonos az ismert kipcsaki-mameluk *Bejbars* névvel, mely az Orosz Évkönyvekben Бѣгъбарсъ ~ Бѣробарсъ alakban található (P. S. R. L. 1871. I. 451, 457). Magyarországon is fennmaradt a *Bibarcfalva* helynévben (Háromszék vm.).

E tömeges keresztelések azonban ugyanolyan felszínesek, eredmény nélkül valók voltak, mint a később Magyarországon véghezvittek, s Rubruk méltán csodálkozott 1253-ban azon, hogy az egyik „megkeresztelt" kun sírján 16 lóbőrt, kumiszt és húst látott.

Nem volna teljes a kun társadalom életéről alkotott kép, ha meg nem emlékeznénk a pihenés, a munka utáni felüdülés módjairól.

A kobzosok, énekmondók és mulattatók (*ojynčy* zenész, mulattató, 'jugularius') meghallgatása mellett a nomád kun kollektíve is részt vett a szórakoztató elfoglaltságok különböző fajtáiban. Játékos népköltészetük sajátos termékét hagyományozta ránk a Codex Cumanicus a kun találós kérdésekben. Ezek közül néhányat, amely jellegzetesen tükrözi életmódjukat, bemutatok fordítással:[89]

4. *Itip, itip yrgalmäs*
Ičindägi čäjkalmäs
ol: uru
Lökve, bökve nem mozog
A belseje nem inog
ez: gabonás verem

6. *Aq küjmaniŋ avzu joh*
ol: jumurtka
Fehér kalitkának nincs szája
ez: tojás

9–10. *Butu putu uzun*
Butundän are kol uzun
[...?] te(in) jabovlï
Altun bašli cohmarlï
ol: turna dir
Lába, lába hosszú
lábánál karja hosszabb
(?) szürkeprémje takarója
arany feje bunkósbot
ez: daru

[89] Kiadta *Kuun G.*, 143–48; irodalmához ld. *Bang, W.*: „Über die Rätsel des Codex Cumanicus". Sitzungsberichte der K. Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1912/1. 334–53; *Németh J.*: „Die Rätsel des Codex Cumanicus" ZDMG. 67 [1913]. 577–608; *Tietze, A.*: The Koman Riddles and Turcic Folklore. Berkeley – Los Angeles, 1966. A szöveg átírásában igyekeztem követni a kódex betűit.

14. *Uzun agačï bašïndä*
ulu bitiv bitidim
kemsän ovlu kelgäy dep
kemsän turup sahladïm
ol: kaig bile balïk
Hosszú fa végén
nagy betűt róttam
aranypikkely-fiú jöttét mondván
aranypikkelyt állva vártam
ez: csónak és hal

21. *Ulahïm kögendä semirrir*
ol: kuun
Kecskegidám kötve nő
ez: sárgadinnye

24. *Olturganïm oba jer*
Baskanïm bagïr čänäk
ol: üzengi
Ülésem dombos hely
Lépésem réz csanak
ez: [nyereg és] kengyel

30. *Salp kesim*
Sansïs ohum
ol: kök bile juldus dïr
Egyetlen tegzem
Számtalan nyilam
ez: ég és csillag.

Hogy kódexünknek a tánc (*beji-, biji-, -r* táncol, 'ballare', 'plaudere'; *bejin-* táncol) és játék (*ojyn* játék, 'lusus'; *ojna-, -r* játszik, 'ludere') fogalmait ismertető szavai mögött mi rejlik, inkább csak sejtjük, mint tudjuk. A nomádok kedvelt kollektív szórakozásmódjára, mondhatnánk sportjára csupán analógiából következtethetünk: a kirgizek és más török népek között elterjedt lóversenyre. A versenyezni, vetélkedni és a versenylónak is értelmezett kifejezések kellőképpen mutatják, hogy a nomád kun még szórakozásában sem szakadt el legkedvesebb háziállatától, a lovától: *öčeš-, -r* versenyez, 'vetten'; *jelemči* versenyló, 'der lóypher'.

A kipcsaki kun társadalomnak, amely megtette a kezdő lépéseket egy félnomád állam kifejlesztése felé, gyökeresen véget vetett a mongol támadás. Talán a kazárok által megtámadott onogurok szétszóródásához hasonlítható az a

folyamat, ahogy a kipcsak törzsszövetség elemeire bomolva szétfutott minden irányba.

A kunok hírből már megismerkedtek a terjeszkedő mongol törzsszövetség katonai erejével. Az 1205-öt követő években ugyanis a mongoloktól több ízben vereséget szenvedett merkitek egy része kipcsak területre menekült.[90]

Az első összecsapásra Szübőtej 1222-i kaukázusi hadjárata során került sor. Ekkor a Kaukázuson átkelő mongolok az alánokkal (jászokkal) szövetkezett kunok egységét megbontották, s először az alánokat, majd a kunokat győzték le. A kánjukat is elveszített kunok *Köten* vezetésével az orosz fejedelmekhez fordultak segítségért, akik 1223-ban a Khalka folyó mellett megtámadták a mongolokat, de megsemmisítő vereséget szenvedtek.

1229-ben Szübőtejt ismét kiküldték a nyugati országok ellen, de az Urál és Volga folyón átkelő hadsereget az itt lakó kunok, bolgárok és a tengerparti városok súlyos veszteségek ellenére is feltartóztatták.[91]

1236-ban Batu került a nyugati mongol hadsereg élére. A következő évben már legyőzték a kunok Volga körül lakó törzseit; *Bačman* törzsfőt elfogták, majd az északi területek, Volgai Bolgárország és az orosz fejedelemségek leigázása után, 1238-ban döntő csapást mértek a nyugati kun törzsekre. Ezzel a kunok közel két évszázados dél-oroszországi uralma megszűnt.[92]

Nézzük meg, hogy mi lett a sorsa a kun népnek.

Kétségtelen, hogy a két évtizedes küzdelem során igen sok kun lelte halálát Kunországban. A kun pusztákon átutazván, Plano Carpini elcsodálkozott a földön heverő embercsontok tömegén.[93] A kunok pusztulásáról szóló adatok közül megemlítem Rubrukét, aki egy szemtanú elbeszélése után elmondja, hogy rengeteg menekülő zsúfolódott össze a Krímben, s itt olyan éhínség támadt közöttük, hogy „egymást falták fel", ti. a halottak húsát is megették.

„A tatárok jöttére a kunok tömegesen Kazáriába nyomultak, és mind egész a tengerpartig menekültek; annyian voltak, hogy egymást falták fel, élők az imént meghaltakat, mint ezt nekem egy bizonyos kereskedő mesélte, aki látta, amint az élők fogaikkal marcangolták és nyeldesték a holtak nyers húsát, akárcsak kutyák a dögöt." (Napkelet 122.)

Egyes kun törzsek, belső ellenségeskedés folytán vagy feladva a kilátástalan küzdelmet, megadták magukat a tatároknak, és csatlakoztak hozzájuk. Beilleszkedtek a mongol társadalom szerkezetébe, s a továbbiakban együtt harcoltak velük.

Bajbarsz al Manszuri mameluk író elmondja, hogy a kipcsakok legyőzésére

[90] A merkit menekülés időpontját a források nem egyértelműen adják meg. A Mongolok Titkos Története szerint (*Hänisch, E.*: Die Geheime Geschichte der Mongolen. Leipzig, 1941. 90) 1205-ben volt, egyéb források viszont évtizedekkel később történt eseményekkel hozzák kapcsolatba, vö. *Marquart:* Komanen 115 skk., de különösen *Pelliot*, i. h. 38 skk.

[91] Vö. *Hänisch:* i. m. 141; *Spuler, B.:* Die Goldene Horde. Leipzig, 1943. 15.

[92] *Györffy Gy.:* Napkelet 5–26.

[93] Uo. 98; *Wyngaert:* i. m. 112.

(1229-ben?) az a belső ellenségeskedés adott okot, ami a *Durut* és *Toksoba* nevű törzsek között dúlt. Az ellenségeskedés hátterében az előző törzsbeli *Mongus*nak az utóbbi törzsbeli *Akkubul* által való meggyilkolása állott.[94] Minthogy Ibn Haldún a *Toksoba* törzset az előbbivel szemben már mint tatár törzset említi,[95] bizonyosra kell vennünk, hogy a *Toksoba* törzs csatlakozott a mongolokhoz, s az Aranyhorda részévé lett. Ilyen módon válik érthetővé, hogy az összes kun törzsnevek közül egyedül a *Toksoba* maradt fenn napjainkig dél-oroszországi helynevekben, éspedig krími tatár szállások nevében.

A Jüan-če és a Ju-ci c. kínai évkönyv említést tesz egy kipcsak törzsfőről, az *Uluy šaman*-nak, nagy sámánnak is értelmezhető *Hu-lu-su-man*ról, aki 1237-ben *Pan-tu-č'a* közreműködése révén egész törzsével együtt behódolt Ögödejnek, ill. Möngke kánnak.[96] *Pan-tuča* Kubiláj kán udvarában magas méltóságot nyert el. Mint a száz főből álló kipcsak testőrség feje, kísérte a kánt hadjárataiban, s mint fölovászmester, meg volt bízva egy fejedelmi ital, a fekete kumisz felszolgálásával.[97] Kipcsak testőrseregről 1286 után is említést tesznek. 1322-ben bal és jobb szárnyra volt tagolva.[98]

De mi lett a behódolt kipcsak tömegek sorsa?

Nuvairi szerint több kun törzset Hvárezm (a mai Üzbegisztán és Kazahsztán) területére telepítettek át. Hvárezm iráni lakossága a mongol dúlás során nagyrészt elpusztult, s így az idekerült kunok hozzájárultak a vidék török etnikumának kialakításához. A Hvárezm környékére került s másutt, az Aranyhorda területén szétszóródott kun (kipcsak) töredékek emlékét máig őrzik az itt lakó Qypčaq nevű törzsek. *Qypčaq* törzs- és nemzetségnevet találunk az altaji tatár, teleut, özbeg *(Sary Qypčaq!)*[99], kazak, baskír és nogáji tatár törzsszövetségben.[100]

Mindezek nyilván a mongoloknak behódolt kun néprészek leszármazottai, akik beolvadtak más török népekbe. A kun népből végül is azok maradtak meg, akik számos viszontagság után a magyar Alföldön megtelepedtek, és ha nyelvükben nem is, de tudatukban megőrizték a kunsághoz való tartozásukat.

[94] *Tiesenhausen, W.:* Sbornik materialov otnošješčihsja k Zolotoj Ordy. Pbg., 1884. 540–2.

[95] Uo. 541–2; *Grekov, B. D. – Jakubovski, A. Ju.:* Zolotaja Orda i jejo padenie. Ak. Nauk. 1950. 296.

[96] Vö. *Pelliot*, i. h. 38–41 [162–65].

[97] *Marquart:* Komanen 116; *Pelliot*, i. h. 45 [169].

[98] *Marquart;* Komanen 116.

[99] *Radloff, W.:* Phonetik der Nördlichen Türksprachen. Pbg., 1882. XXIX. XXX. XXXVII. l.

[100] *Aristov*, Živaja Starina 1896. 355, 367, 392; *Mijatev P.:* Adalékok a baskír törzsnevek magyarázatához. Bp., 1931. 26; *Vámbéry Á.:* A török faj. Bp., 1885. 648.